

Л2002/8030

к

Р. Сыздықова

**СӨЗДЕР
СӨЙЛЕЙДІ**

РӘБИҒА СЫЗДЫҚОВА

СӨЗДЕР СӨЙЛЕЙДІ

(сөздердің қолданылу тарихынан)

МҰҒАЛІМДЕР МЕН СТУДЕНТТЕРГЕ
АРНАЛҒАН КӨМЕКШІ ҚҰРАЛ

АЛМАТЫ «МЕҚТЕП» 1980

*Әкем Сәтіғали Құтқожаұлы мен анам
Жеміс Қалуқызының абзал есімдеріне
арнаймын.*

Қалың жұртшылық сүйіп оқитын батырлар жырлары мен лиро-эпостарда, өткен ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың шығармаларында, мақал-мәтелдерде бұл күнде мағынасы күңгірт немесе түсініксіз сөздер кездеседі. Мағынасы бұл күнгіден басқаша болып келетіндері тағы бар. Кітапта осындай сөздердің контекстегі қолданысы, түп-төркіні, мән-мағынасы ашылады. Кітап мұғалімдер мен студенттерге және қалың қауымға арналған.

С 60501—42 4306010000
404(07)—80 230—80

© Издательство «Мектеп» — 1980

А Л Ғ Ы С Ө З

Қалың жұртшылық, оның ішінде мектеп оқушылары сүйіп оқитын батырлар жырлары мен лиро-эпостарда, XV—XIX ғасырларда өмір сүрген қазақтың ақын-жырауларының өлең-толғауларында, бағзы заманнан келе жатқан мақал-мәтелдерде бұл күнде көп аса қолданылмайтын, мағынасы күңгірт тартқан немесе мүлде түсініксіз біраз сөздер кездеседі. Сонымен қатар, қазірде жиі айтылатын актив сөз болғанымен, жырлар мен ертеректегі шығармаларда беретін мағынасы бұл күнгіден басқаша келетіндері тағы бар. Мысалы, батырлар жырларында жиі кездесетін:

Мінгенде аты *ала*-ды,
Қылшық жүнді *кара*-ды,—

деген жолдардағы *ала* сөзі қазіргі «шұбар» деген түсті білдіретін сөз емес, «жылқы», оның ішінде «азбан» деген мағынадағы сөз (*ала~алаша~алаша ат*; орыстың *лошадь* дегені осы тіркестен шыққан деген пікірлер бар).

Немесе, XV—XVI ғасырларда өмір кешкен Шалкиіз (Шәлгез), Қазтуған, Доспанбет жырауларда:

Толғамалы *ала балта* колға алып,
Топ бастадым өкінбен...
Ала балта суырысып,
Тепсінісіп келгенде...—

деген тармақтар бар. Мұндағы *ала* сөзі де түске қатысты емес деп ойлаймыз, бұл — «ұрыс балтасы» деген мәнде, яғни «өлтіру, қырып-жою» мағынасындағы сөз. Бұдан басқа да *ала* сөзі қатысқан «ұрыс, соғыс, қырып-жою, бүліншілік» деген мәндегі туынды сөздер мен тіркестер тілімізде едәуір: *аланат, аламан, алаш, алау, алаулау, ала сүргін, ала қырғын* т. т. Мысалы, қазіргі

тілімізде *алаулау* сөзінің «соғысу, шабуылдасу» мағынасы ұмыт болған, ал Махамбет ақында:

Алты күндей *алаулап*,
Он екі күндей ой ойлап, —

деген жолдардағы *алаулау* сөзі «соғысу, шабуылдасу» деген мағынада қолданылып тұр.

Ала сөзінің ертеректегі қолданысы (беретін мағынасы) әлдеқайда кеңірек болған. Мысалы, *ала топалаң, алай-түлей, ала сапыран, алас-қанас* дегендердегі *ала* сөзінде «бейберекет, ретсіз, анық емес, тәртіпсіз» деген мән бар. Осы мән ауа-райына, табиғат құбылыстарына қатысты айтылатын *ала құйын, ала көлеңке, алағаншық боран, ала таң, елең-алаң* деген сөздерде де байқалады.

Сол сияқты, «Мен салар да, сен салар, атқа жемді кім салар» деген мәтелдегі алдыңғы *салар* сөздері жеке тұрғанда түсінікті тәрізді: *сал* деген етістіктің есімше тұлғасы сияқты көрінеді, ал шындығында *салар* — парсы тілінде «басшы, көсем, бастық» дегенді білдіреді.

Эпостық жырлар мен ертеректегі ақын-жыраулар мұраларында ғана емес, өлеңдері көкейімізге ұялап, сүйіп оқитын, көп жерін жатқа білетін күні кешегі Махамбет өлеңдерінде де арнайы түсіндіруді қажет ететін сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Мысалы, атақты «Ереуіл атқа ер салмай» дегеніндегі *ереуіл* — монғол тілінде «тың, мықты» деген ұғымды беретін *эруул* сөзінің қазақша тұлғасы.

Кейбір жеке сөздер мен қалыптасқан тіркестердің де бұл күндегі қолданылуы, яғни беретін мағынасы мен ертеректегі қолданылуы бірдей еместігі байқалады. Мысалы, *ауыр* сөзін қазір біз салмаққа байланысты ұғымда (*ауыр жүк*) немесе осы ұғымнан шыққан ауыспалы мәнде *ауыр сөз, ауыр тиді, жұмыстың ауыры* деген сияқты тұстарда айтамыз. Ал бұрын бұл сөз *ауыр жұрт, ауыр қол* деген тіркестерде де келіп, «көп, сансыз» деген ұғымды да білдірген.

Көне өлең-жырларда кездесетін, қазіргі көпшілік оқушыға түсініксіз бірқатар бейтаныс сөздер, оның ішінде, әсіресе араб-парсы сөздері мен көне сөздер, қару-жарак, киім-кешек атаулары кейбір кітаптар мен оқулық-хрестоматияларда мүмкіндігінше түсіндіріліп отырылған. Бірақ, өкінішке орай, кей сәттерде қате түсіндірілгендері де аз емес.

Сондай-ақ контекстке қарап ұғуға болатын *көбеген*,

кебенек, жосын, түлей (Түлкі жортпас түлейден), *барым* (Талауға салды барымды), *телі* (Тегіс жиып алады, тентегі мен телісін), *кіреуке* (Кіреуке тонды жамылып), *сана* (Қайда барып төгемін, ішімдегі сананы), *үдере, үдеру* (Үдере көшіп барады, немесе: Кей жерде жаяу үдеріп...), *кен* (Әзіреті Қаратау Әулиенің кені еді), *сан* (он сан ноғай, алты сан қазақ) сияқты сөздердің де сол контекстегі мағынасын, түп-төркінін ашып берудің артықтығы болмайды. Бұлардың сырын, тегін, мән-мәнісін біле жүру, бір жағынан, қалың көпшілік үшін қызғылықты болса, екінші жағынан, ана тіліміздің байлығын игере түсулеріне, мұндай сөздерді орнымен қолдана білулеріне көмектеседі.

Әрине, ертегі-жырлардағы, бұрын өткен ақын-жыраулар шығармаларындағы сөздердің басым көпшілігі бұл күнде де қалың оқушыға әбден таныс, мән-мағынасы түсінікті сөздер. Баса айта кететін нәрсе — қазақтың бай ауыз әдебиеті мен өткен ғасырларда өмір сүрген ақын-жырауларының тілі қазіргі көпшілікке де өте түсінікті, анық болып келеді, өйткені бұлар — қазақтың жалпы халықтық сөйлеу тілінің негізінде жырланған мұралар. Бірақ сонымен қатар, бұларда жырланған тақырыпқа (мысалы, жауынгершілікке), көнеден келе жатқан образдарды пайдалануға, ескі тұрмыс-салтқа т. б. байланысты бұл күнде ұмыт бола бастаған немесе мүлде ұмытылған, я болмаса мағынасы өзгерген сөздер мен тіркестердің кездесуі табиғи да заңды. Сондай сөздердің сырын біліп, қолданылған жеріндегі мағынасын түсіну, олардың түп-төркінін танып отыру өте қажет деп білеміз. Әсіресе, бұл — мектеп оқушылары мен студенттерге, атап айтқанда, болашақ мұғалім, филолог-ғалым, журналист, жазушы-ақындарға өте-мөте қажет-ақ.

Бұл — тіл мамандарының азғана тобына арналған таза лингвистикалық талдау емес. Мұндағы көздеген негізгі мақсатымыз — сөзді фонемалық-морфологиялық тұлғасына қарай бұтарлаған этимологиялық ізденіс емес, сөздің не сөз тіркесінің бұрынғы және қазіргі қолданылуын, яғни семантикалық-мағыналық дамуын сөз ету. Сонымен қатар талдаған бірқатар сөздердің түп-төркінін, яғни қай тілдікі екенін де ашып беруді көздедік. Бұл соңғы әрекет көбінесе сөздің көне түркілік, өзге түркілік, монғол, араб, парсы тілдеріндік сипатын ашу түрінде орындалады. Әйтпесе, қазақтың өткендегі және қазіргі көркем әдеби тілінде мыңдап саналатын өзге

тілдік кірме сөздердің түсіндірмесін, этимологиясын беру өз алдына істелетін, өзге кітаптың (жұмыстың, ізденістің, зерттеудің) міндеті болмақ.

Бұл кітапта әңгіме болатын сөздер мен тіркестер оқушының тез тауып алуы үшін, алфавит тәртібімен берілді. Кей сәттерде реестрге (сөзтізбеге) жеке сөз емес, сөз тіркесі алынды. Сондай-ақ, енді бір тұстарда алфавит жағынан әр жерде тұруға тиіс екі-үш сөз бір реестрде берілді. Мысалы, *бұлан*, *құлан*, *тарпан/тарпаң*, немесе: *азамат*, *шора*, *жолдас* дегендер бірінші сөздің алфавиттегі орнымен берілді. Мағынасы жағынан бір тектес (мысалы, жабайы жан-жануарлардың атауы) немесе синонимдес сөздер көбінесе осылайша қосақталып берілді. Кейбір сөздердің екі-үш түрлі жазылып, айтылып жүрген жайлары кездесті, оларды ортасына тік сызық қойып, қатар бердік. Мысалы: *күдері/кедіре/күдіре/көдіре*; *қазына/қазине*; *қара орман/қара орын* т. т.

Әңгіме мүмкіндігінше көпшілік қауымға түсінікті стильде жүргізілді, дегенмен барлық талдау ғылыми негізге сүйенгендіктен, кейбір лингвистикалық терминдер қолданылды. Оның үстіне ғылыми аппаратты (ғылыми әдебиет) көрсетіп отырдық. Бүгінгі оқушы қауым орыс тілін де өте жақсы білетіндігін ескеріп, бірен-саран сәттерде кейбір цитаттар мен сөздің мағынасын ашатын түсініктемелер, сөздіктерден алынған цитаттар орыс тілінде берілді.

Материалдан соң, оның қай текстіден алынғандығы жақша ішіне қысқартылып берілді. Бұл текстер жарияланған кітаптардың аты, шыққан жері, жылы көрсетілген тізім осы кітаптың соңында берілді. Сөздіктердің сілтемесі де жақша ішіне мейлінше қысқартылып көрсетілді. Мысалы, «Будагов, I, 752» деген сілтеме Л. Будаговтың Санкт-Петербургте 1869, 1871 жылдары I, II том болып шыққан «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» деген сөздігінің I томының 752-беті дегенді білдіреді. Немесе «ДС, 573» деген жақша ішіндегі қысқартулар «Древнетюркский словарь», Ленинград, 1969» деген кітаптың 573 беті дегенге сілтейді. Жеке авторлардың еңбектеріне жасалған сілтемелер де жақша ішіне қысқартылып көрсетілді, олардың да толық аты-жөнін кітап соңынан табуға болады.

Көпшілік оқушыға таныс болмағандықтан, кейбір кітаптар мен сөздіктерден алынған цитат мысалдар латын немесе араб әріптерімен жазылған түрінен өзгерті-

ліп, қазіргі жазуымызбен берілді. Бұл кітапта кейбір сөздердің осы күнгі емлеміз бойынша дұрыс жазылған түрлерімен қатар, өзгешелеу түрде жазылған варианттары да бар. Олар мысал алынған кітапта солайша жазылуына немесе сөз түбірінің о бастағы тұлғалануына байланысты келтірілді. Мысалы, *абжылан* ~ *эбжылан*, *алана* ~ *алафа*, *қарашы* ~ *қараша* т. б. Бұл, әрине, осы сөздерді осылайша екі-үш түрлі етіп жазу керек деген сөз емес.

Келесі бір ескертетін нәрсе — жырлардап, ақын-жыраулар мұраларынан алынған мысалдардың қай жылғы басылымынан келтірілгендігі, беті көрсетілмеді. Бір жырдың екі-үш, не одан да көп басылымы болды, сол сияқты Махамбет ақынның соңғы екі-үш басылымы бар. Біз өлең жолдарын солардың барлығынан да алдық. Сондықтан кейде белгілі жырдың немесе өлеңнің бірер сөзі не әрпі оқушының қолында бар басылымдағыдан басқаша болып тұрса, оны осы кітапты шығаруда кеткен қате немесе салақтық деп емес, сол цитаттың өзге басылымнан алынғандығының нәтижесі деп тану керек. Өйткені бір жырдың әр түрлі басылымында азды-көпті айырмашылықтар бар екені аян.

Кітап, ең алдымен мұғалімдер және мектеп оқушыларына, студенттер мен жас қаламгерлерге арналады. Одан қалды, бұл кітапты туған тілін мейлінше сүйіп, оның әрбір сөзіне зер салып отыратын, әр нәрсені білмекке құмартатын көпшілік қауымға да ұсынамыз.

СӨЗДЕР СӨЙЛЕЙДІ

Абжыландай толғану. Қазақтың эпостық жырларынан *абжыландай толғанып* деген сөздерді кездестіреміз. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында Төлеген мен Қаршығаға Жібектің көшін тапқанға дейін кездесетін, бірінен бірі асып түскен сұлу қыздардың біреуі:

Алтынды қамшы қолға алып,
Абжыландай толғанып,
Бұралып кетіп барады («Қыз Жібек»),—

деп суреттеледі: Немесе: Алпамыстың қарындасы балғын жас Қарлығаш та:

Алтыннан кемер байланып,
Абжыландай толғанып («Алпамыс»)

келе жатады. Бір ғажабы — бұл тенеу-образ сұлу қызды не батырды суреттегенде айтылады. Мысалы, жас батыр Алпамыс:

Саймандарын сайланып,
Алтыннан кемер байланып,
Абжыландай толғанып,
Қызыл найза қолға алып,
Шұбарға қарғып мінеді («Алпамыс»).

Осы жырдың 1961 жылғы басылымындағы (Алматы, «Гылым» баспасы) ғылыми түсіндірмеде бұл фразаға «Как водяная змея, символ быстроты и стремительности» деп анықтама берген. *Абжыландай толғанып* деген теңеуді әдебиет зерттеушілерінің көбі шапшандықты білдіретін немесе сұлу қыздың жүрісінде тал шыбықтай бұралған түрін суреттейтін образ деп таниды. Оған жыланның су ішіндегі тез қимылы, ирелендеген көрінісі негіз болып тұр деп біледі. Бұл жартылай дұрыс, жартылай бұрыс. Тіркестің ненің образы (символы) екені

көрсетілгені дұрыс, ал ол образға негіз болған нәрсе су жылан деп тану — жаңсақтық. Кейбір зерттеушілер *абжылан* сөзінің төркінін парсының *аб* (су) деген сөзі мен қазақша *жылан* деген сөздің бірігуінен жасалған деп түсіндіреді. Сөйтіп, абжыланды «су жылан» деп ұққаннан кейін, су жыланның «жүріс-тұрысын», «кескін-кейпін» іздеп, оның «тал бойынан» табылған қасиеттерін сұлу қыз бен батыр жігітті суреттейтін образды тіркеске икемдестіреді. Ең алдымен, абжылан су жылан ба? Жоқ. Ол жөнінде алғаш пікірді А. Махмұтов айтты да, ол осы сөздің төркінін жаңаша «төрітті» (тудырды). Зерттеуші мұндағы *аб* бөлігі парсы сөзі емес, кейбір түрік тілдеріндегі *аба*, *ап* сөзі дейді, якутша: *аба*, *ап* — «ащы дәм, суда өсетін улы шөптің тамыры; сиқыр, арбау, жадылау», алтайша: «екі жүзділік» деп келтіреді де, абжылан «арбайтын, сиқырлы жылан», мұның ең бастапқы мәні «ұлы жылан» деген этимология ұсынады (Этимол. сөздік, 17). Шынында да, якут тіліндегі «волшебство, колдовство, магия, обольщение, прельщение» деген ұғымды білдіретін *ап* сөзінің төркіні монғолдық *аб*, *һаб* сөзі, мағынасы «чары, волшебство, колдовство». Егер *аб жылан* дегеннің бірінші компонентін «сиқыр, арбау» мәніндегі сөз деп тапсақ, әрине, *аб* сөзі қазақ тіліне якут тілінен келді деуге болмайды, ол монғол тілінен не өте ертеде енген сөз, немесе ежелгі түркі-монғолға ортақ сөздердің бірі болмақ. Бұл жорамалға саятын және бір дәлелді осы тіркестің *толғану* сөзімен келуінен іздеуге болады. *Толғану* сөзі қазірде негізінен «ойлану, терең ойға бату» деген ұғымда қолданылатындығын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» тек осы түсінікті бергендігінен көруге болады. Ал бұл сөздің «жнырылу, оралу, бір нәрсені айналу, төңкерілу» деген мағынасы қазірде қазақ тілінде ұмытылған. Л. Будагов *толғамақ* (толғау) сөзінің өткен ғасырдағы қазақ тілінде «обвернуть, окружить, кружить, вертеть, крутить» мағынасы бар екенін көрсетеді (Будагов, I, 752). Шағатай тілінде *толғааштырмақ* сөзінің ауыспалы мағынасының бірі «привести, соблазнить, обмануть» екенін де Л. Будагов сөздігі білдіреді. *Толға-* сөзінің ертедегі түркі тілдеріндегі бір мағынасы «накручивать, наматывать» екендігін XII ғасырдағы Махмуд Қашғари сөздігі танытады. «Он сматывал себе шерсть» дегенді сол кездегі түркі тайпаларының бірқатары «ол өзіңе йүн толғанды» деп айтатындарын мысалға келтіреді (ДС, 573).

Сонда *аб жыландай толғану* дегендегі *толғану* сөзі «ирелеңдеп жылжыған» немесе «шиырылып, оралған» деген ұғымды, одан барып «арбаған, қызықтырған» деген ауыспалы мәнді білдіреді. Тегі, бұл тіркестің образдық қызметі жыланның әйтеуір жылжуына тенеу емес, оның адамды арбайтындай, қызықтыратындай көрінісіне тенеу болса керек.

Толғау (толғану) сөзі ауыспалы мәнде «қызықтыру» дегенді білдірер болса, *әбжыландай толғану* деген тіркестің екі сөзінде де адамды өзіне тарту, қызықтыру ұғымын табамыз.

Әбжылан сөзін «арбаушы, сиқырлаушы, қызықтырушы» деген образ ретінде қолдану тек жырларда ғана емес, ақын-жырауларда да кездеседі.

Мысалы, Бұхар жырау (XVIII ғ.):

Ұрғашының жақсысы
Әбжыландай сумандап,
Боз жорғадай бұлғады (Бұхар, 36),—

дейді. Немесе: Жамбыл осы образды айдаһарға қатыстырып айтады. «Өтеген батыр» жырында айдаһар (қазақ ұғымында ол да жылан):

Жүз құбылып толғанып,
Өтегенді шақырды (Жамбыл, I, 144),—

деп келеді. Тек қана әбжылан емес, жалпы жылан атаулыны арбаушы, сиқырлаушы образында ұсыну қазірге дейін жоқ емес. Мысалы, Ғабит Мүсірепов «Оянған өлкеде» Игілік бидің қонақ күтіп жүрген сылаң тоқалы Айғаншаны қысыр жыландай жүйткіп жүр деп суреттейді (Ғ. Мүсірепов, Таң. шығ. 1955, II том, 10).

Толғану сөзінің «орау, жиыру, шиыру» мағынасында ертеректе қазақ тілінде де қолданылғандығын «толғай-толғай оқ атқан», «толғамалы ақ сүңгі», «толғамалы найза» деген сияқты тіркестерден де көреміз (Бұл жөнінде осы кітаптағы *толғану, толғамалы, толғау* сөздерін қараңыз).

Сөйтіп, бір кездерде *әбжыландай толғану* деген тіркес жағымды образды білдіруге жұмсалған. Келе-келе *жылан* сөзінің көбінесе жағымсыз образға қатысты айтылатыны себеп болып, жаудың жағымсыз іс-әрекетінің бейнесін беруге қолданылатын болған. Мысалы, *әбжыландай ысқырды*. Тіпті қазіргі сөздіктер *әбжыландай толғанды* деген тіркесті «айбат шекті, буырқанды» деп түсіндіреді (Кеңесбаев, 9). Бұл түсінік, әрине, бір жақ-

эзи ты, көбінесе осы күнгі қолданысына қарай берілген
н» анықтама. Бұл — *әбжылан* тіркесіндегі *аб* сөзінің «си-
де-қыршы, арбаушы» мәнінің мүлде көмескіленуінен туған
аз-жайт, яғни соңғы дәуірлерде *әбжылан* сөзі жалпы жы-
ес, ланның, ұлы жыланның синонимі ретінде таныла баста-
сі-ғаны байқалады. Өйткені қазіргі қазақ тілінің толық
у» түсіндірме сөздігі абжыланды 1) «үлкен жылан»,
р- 2) ауыспалы мағынасы «жауыз, қанішер» деп көрсете-
ру ді: (ҚТТС, 1974, II, 35).

у- **Аға.** XIX ғасырдың I жартысында өмір сүрген атақ-
на ты Махамбет ақында:

Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар ағасы (Махамбет, 40), —

деген жолдар, XVI ғасырда өмір сүрген Доспамбет жы-
рауда:

Азаулының Аймәдет ер Доспамбет ағаның
Хан ұлына несі жоқ?
Би ұлынан несі кем?
Азаулыда аға болған ерлер көп еді... —

с- (Ертедегі әдебиет нұсқалары, 106¹) деген жолдар бар.
а- Ноғайлының Ер Шобан деген батыры Қабардының Би-
у- ғазы дегенінің жылқысын айдап әкетіп бара жатқанда,
ге артынан келген қуғыншыны айбынтпақ болып, қасымда
л- мынадай-мынадай мықты жолдастар (батырлар) бар
ы деп суреттегенде:

Қан жұқпас қайқы қара болат өтпеген...
Бү жиынның ішінде
Ер Жақсымбет аға бар, —

а дейді. Мұндағы *аға* сөзі — Жақсымбет батырдың көр-
і- кем эпитеті емес, ол қызметті *ер* сөзі атқарып тұр, бұл
ы жердегі *аға* да «басшы, қол басы» деген ұғымда қолда-
ә- нылған термин тәрізді сөз. Демек, бұлардағы *аға* сөзі
е- осы күнгі «жасы үлкен ер адам» мағынасынан басқарақ
р- қолданыста тұрғанын аңғартады. Түркияда бұрын *аға*
е титулы әскери адамдарға, коменданттарға, яшыңарлар-
і- дың бастықтарына берілетін атақ болған (Будагов, I,
н 60). Бұл пікірді өзге ғалымдар да растай түседі. Орта

1 Осы жерде және әрі қарай XV—XIX ғ-да өмір сүрген деп танылып жүрген Асанқайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Қазтуған, Марғасқа, Жиембет, Ақтамберді жыраулардан келтірілген мысалдар «Ертедегі әдебиет нұсқалары» (Алматы, 1967) және «Алдаспан» (Алматы, 1971) деген кітаптардан алынды.

ғасырлық түркі ескерткіші «Шейбанинамені» зерттеген аяқты шығыстанушы И. Березин: «Османские турки слову аға присвоили значение «господни военный, господни начальник», — деп жазады (Библиотека восточных историков, изд. Березиным, т. I. СПб. 1849. Шейбанина-да. 20-бет).

Орта ғасырлардағы хан сарайларында *есік аға* (ишик аға) деген жоғары дәреже де болған: ишик аға — главный хранитель «высокого порога» (дворцовых дверей), камергер. Одна из высших должностей в средние века при ханском дворе» (Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв., А. 1969, 537). Ер-теректегі қазақ қауымында да *аға* сөзі басшыға, оның ішінде әскери басшыға айтылатын дәреже мағынасын бергенге ұқсайды. Мысалы, Шалкиіздің:

Батыр жігіт жау бастар,
Аға жігіт қол бастар, —

дегені қолды (әскерді) бастайтын жігіттің *аға* аталғанын дәлелдей түседі. Махамбет ақынның да:

Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар *ағасы*, —

Немесе:

Исатай деген *ағам* бар,
Ақ кіреуке жағам бар, —

дегендерінде *аға* деп жасы үлкен адамды айтып отырған жоқ, қол басшыны, қарулы топты, көтеріліске шыққан жынды бастайтын адамды атап отыр. Қазақтың батырлар жырында:

Қол *ағалық* қыламын, —

деген тіркес те кездеседі. Мұнда да *қол аға* «қолбасы (әскери басшы)» деген ұғымда. *Аға* сөзінің белгілі бір әскери топтың басшысы, бастаушысы деген атақты білдіргендігін Жалайыр Қадырғали Қосымұлының «Жәми'ат-тауарих» атты шежіресінің (XVI ғасырдың соңы — XVII ғ. басы) тілінен де көреміз: Уа Мүгәті баһадур мың кішінің бегі ерді, йа'ни мың ағасы (Жами'ат-тауарих, Қазан, 1851, 39-бет). Мұнда *бек* сөзі мен *аға* сөзін синоним етіп ұсынған. *Бек* сөзі — мұнда термин (орысша *эмир* деп аударыпты), *аға* да сондай.

Аға сөзін әскери емес, жай «басшы, бас адам» мағынасында жұмсау да қатар жүрген. Мысалы, С. Сейфул-

лин арғын Байдалы бидің сөзінен деп: Рулы елге жарасқан, Үлгі айтатын *ағасы*, — деген жолдарды келтіреді. (С. Сейфуллин, VI, 59), сол сияқты Сүгір ақын бір толғауында:

Кешегі өткен ер Сырым
Кіші жүздің *ағасы* —

деп *аға* сөзін «ел басы, әлеуметтік (әскери емес) басшы» мағынасында жұмсайды. Қайткенде де өткен кезендерде *аға* сөзі «жасы үлкен ер адам» деген тура мағынасымен қатар, «бас, басшы, ел (ру, тайпа, халық) басшысы, әскери басшы (қол басы)» деген ауыспалы мағынада жиі қолданылып, терминдік сипатқа ие болған сөз екенін көреміз.

Аға сөзінің бір кездегі «бас, басшы» деген ауыспалы мағынасы ертеректе қалыптасқан *ел ағасы*, *от ағасы* деген тіркестердің бар екендігімен де дәлелдене түседі. *Ел ағасы* — белгілі бір коллективтің (айталық, бір ауылдың) басшы адамы, *от ағасы* — бір шаңырақтың (семьяның) басты адамы, иесі. Кейін *отағасы* сөзінің мағынасы жалпыланып, «жасы үлкен ер адам, сыйлы адам» дегенді білдіруге жұмсалып кеткені (көбінесе қаратпа сөз ретінде жұмсалатын болғаны) байқалады. *Ауыл ағасы* («Главный в ауле», Ильминский, 54), *жігіт ағасы* деген тіркестер де осы сияқты.

XV—XVI ғасырларда *аға* сөзінің осы күнгідей «бірге туғанның немесе туысқанның ішінде еркек кіндіктің жасы үлкені» деген негізгі мағынасы, әрине, болған. Бертін келе, XVIII—XIX ғасырларда *аға* сөзінің «қол басшы, әскери басшы» мағынасы ұмыт болып, ол ауыспалы мәнде қолданылғанда, «жасы үлкен, сыйлы, құрметті адам» деген ұғымды білдіре бастаған. Мысалы, Нұрым жыраудың (XIX ғ.):

Сағынып ансап, *аға* деп
Енді сәлем бере алман, —

деген жолдарындағы *аға* — жасы үлкен, құрметті адам. Ол бұл сөзді Өтембек деген әскери адам емес, жай адамға айтады. Сөйтіп, *аға* сөзінің негізгі мағынасынан көшкен «қол басы (жүз басы, мың басы, түмен басы немесе жүз бегі, мың бегі, түмен бегі)» деген ауыспалы мағынасы қазақтың XV—XVI ғасырлардағы ақын-жырауларының тілінде қолданылған.

Адырна. Махамбет ақынның атақты жырларының бірінде «Адырнасын ала өгіздей мәңіреткен» деген жол

бар. Мұндағы *адырна* сөзі ақын мұрасының жинақтарында «садақтың оқ тіреп ататын тарамысы» деп түсіндірілген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері де бұл сөзді осылай түсіндіреді. Сонымен қатар, мұның *адырана* варианты бар екені де көрсетілген. Қазақ совет энциклопедиясы *адырна* сөзінің мүлде басқа екінші нәрсені де білдіретіндігін береді. *Адырна* деп жауынгершілікте, ащылықта қолданылған қазақтың сыбызғы сияқты көне үрлемелі музыкалық аспабын да атаған дейді (ҚСЭ, I том, 125). Соған қарағанда, Махамбеттің жоғарыдағы өлеңіндегі *адырна* сөзі садақтың кермесінен гөрі, музыкалық аспапқа жуық келмес пе екен деген ой туады. Махамбеттің өлеңінен өзге қазақ текстерінде *адырна* сөзі *мөңіреу*, *аңырау* сөздерімен тіркеспейді. Мысалы, Шалқиязде:

Адырнасын атқа алған,
Атқан оғын тайға алған.

Қазтуғанда: *Адырнасы* шай жібек оққа кірісті. Бұл жердегі *адырна*, сөз жоқ, садақтың тарамысы.

Бірақ, садақты мықтап тартып, оқты алысқа жіберудің поэтикалық образын садақ тарамысының қатты серпігеннен шыққан зуылы, дыбысы арқылы беру әбден сыйымды. Сондықтан *адырна* «мөңіреуі де, аңырауы да» мүмкін.

Адырна сөзінің төркінін зерттеушілер «бөлу, ажырату» дегенді білдіретін *айыру* дегеннен шығарады. Түркі тілдерінде *й~д* (*айақ~адақ*) дыбыстары алмасатыны мәлім (*айыру* сөзі көне түркі тілдері мен қазіргі бірқатар түркі тілдерінде *адыр-* түрінде келеді). Мұндағы *-на* етістіктен есім тудыратын жұрнақ болу керек дейді (Этимол. сөздік, 21).

Сөйтіп, садақтың тарамысы мағынасында болсын, музыкалық аспап мәнінде болсын, *адырна* сөзі — қазақтың көне жырлары мен бұрынғы ақын-жыраулардың тілінде қолданылған, қазірде ұмыт бола бастаған сөз.

Азамат, шора/шоры, жолдас. XVIII ғасырда жасаған Ақтамберді жырауда:

Ей, *азаматтар*, *шоралар*,
Атты мінсең, зорды мін, —

деген жолдар бар. Мұндағы *азамат* сөзі дәл қазіргі мағынасында емес. Бұл сөздің бұрын терминдік мағынасы болған. Ш. Уәлиханов былай деп көрсетеді: «Азамат — означает человека свободного, имеющего жену и незави-

симого от родственников состояния, человека, совершеннолетнего и выделенного из имущества». Сонымен қатар, бұл сөз бір дәуірлерде «жасақшы» («дружинник») ұғымын да бергенге ұқсайды. *Шора* сөзі *азамат* дегеннің синонимі дей келіп, *Шоқан шора азамат* тіркесі таза әскери мәнді сөз, ол «товарищ, дружинник» деп және көрсетеді (Ч. Валиханов, I, 20). Ақтамберді өлеңіндегі қолданылуы Шоқанның айтқанын растайды.

«Айман — Шолпан» жырындағы Айман қыз Әлібекке сәлем айтып:

Аты болса байласын,
Азаматын сайласын, —

дегенде, *азамат* сөзінің «жасақшы» ұғымы танылады. *Азамат* сөзін Махамбет жиі қолданған:

Арғымақ, сені сақтадым;
Құлағың сенің серек деп.
Азамат, сені сақтадым,
Бір күніме керек деп...
Азамат ердің баласы
Аз ұйықтар да көп жортар, —
Дұшпанға кеткен кегі бар...
Алқалаған жер болса,
Азамат басы құралса...

Бұл қолданыстағы *азамат* сөзі жай ғана адамға байланысты емес, жауынгерлерге (жасақшыға) байланысты айтылып тұр.

Ер Сайын қасындағы қырық жігітіне:

Ей, қырық жігіт *азамат*,
Маған бола өлмеңіз, —

дейді. Мұнда да *азамат* — жауынгер, жасақшы. Заман озған сайын *азамат* сөзінің мағынасы өзгерген. Өткен ғасырда бұл сөз «жалпы ересек, ер адам» дегенді білдіргенін сол кездегі сөздіктер растайды: *Азамат* — взрослые мужчины вообще, собрание, толпа людей. (Кирг.-русс. сл. 1897).

Қазақ тілінде осы мағынадағы *азамат* сөзінің синонимі *жолдас* сөзі болғаны байқалады. Мысалы, Махамбет енді бір өлеңдерінде:

Қасыма ерген *жолдастар*...
Жолдастарым, мұңайма, —

дейді.

Сөйтіп, *азамат* сөзі ескі жырларда, ертеректегі қазақ тілінде «қолына қару ұстап, ел қорғауға, не ел жаулау-

ға аттанатын адам, жасақшы» дегенді білдірген. Қазіргі күнде *азамат* «кәмелетке жеткен ер адам» деген мағынада (осыдан «адамгершілігі мол, саналы, құрметті адам» деген ауыспалы мағынада да жұмсалатынын білеміз). «Жасақшы» ұғымындағы *азамат* сөзіне *шора* сөзінің синоним болғандығын В. В. Радлов та айтады. «*Чура* (шора) в смысле дружинника, воина, соратника, в прошлом широко употреблялся у казахов» (Радлов, т. I, ч. V, 23). Ал Н. И. Ильминский: «*шора* — сын богатыря и сам богатырь» (Ильминский, 150) деп танытады. Бұл пікірлерді қазақтың батырлар жырының тілі растайды.

Ей, жігіттер, *шоралар!* —

дегенде, сөз жай жігіттерге емес, жасақшы жігіттерге арналған. Тіпті бұл жердегі *жігіт* деген сөздің өзі терминге жуықтау. Орта ғасырларда түркі тілінде *жігіт* (*йигит*) сөзінің терминдік мағынасы болғаны ғылыми әдебиетте көрсетілген: «*йигит* — термин служит для обозначения наемного конного воина у феодала, или воина, примкнувшего к феодалу в надежде на добычу, своего рода «странствующий рыцарь». (Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII вв. А., 1969, 493). Әрине, қазақтың өлең-жыр текстеріндегі *жігіт* сөзі дәл осы терминдік мәнде қолданылған деуге болмайды, бірақ контекстегі мағынасы жағынан *шора*, *азамат* сөздеріне синоним іспеттес келеді, әсіресе «ей, жігіттер, шоралар» сияқты қатар қолданыста *жігіт* сөзінің осы күнгідей тек «жас ер адам» деген жалпылама мағынадан гөрі, белгілі бір топ уәкілін атауы басымырақ тәрізді.

Шора сөзінің «жасақшы, жорықтас, жолдас» ұғымында қолданылуы тіпті ертеректе орын алып, соңғы XVIII—XIX ғасырларда сирегені байқалады. Бұхар сияқты XVIII ғ. жырауы да, Махамбет сияқты жаугершілікті жырлаған XIX ғасыр ақыны да, «жасақшы, жорықтас, жолдас» деген мағынада *шора* сөзін қолданбайды. Кейінгі дәуірлерде *шора* «байдың, батырдың, билің баласы» деген сияқты сословиелік атақты білдіруге жұмсалған. Ер Шобанның:

Хан ұлы төредей,
Би ұлы *шорадай*, —

дегенінде де, одан кейінгі Бұхардың:

Байлар ұғлы *шоралар*
Бас қосыпты десін де,

Немесе:

Байлар ұғлы шоралар,
Көл жағалар жаз күні.
Байлар қызы бикештер
Көл бұлғайды-ау жаз күні,—

дегенінде де *шора* сөзінде жоғарғы мысалдардағыдай таза «жасақшы, дружинник» мәні сезілмейді. Бірақ қайткенде де *шора* сөзінде әлеуметтік топты көрсететін мағына бар. Ханның тақта отырмаған ұрпағы (ұлы) *төре* деп аталатыны сияқты, байдың, бидің ұлдары мен қыздары да жай бай баласы, би баласы, байдың қызы аталмай, *шора*, *бикеш* деген сияқты арнаулы атпен аталғанын білдіреді. Сондықтан болу керек, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» *шора* сөзінің беретін мағынасын «мырза, бек, шонжар» деп көрсетеді де, оның қазірде қолданылмайтын көнерген сөз екенін ескертеді (ҚТТС, II, 1961, 492).

Кейбір зерттеушілердің *чура* (*шора*) сөзі мағынасы жағынан көне түркі тілінде қолданылған *оғлан* сөзімен тең түседі, ал *оғланның* мағынасы «біреудің баласы, ұрпағы, құл және жауынгер» дей келіп, орта ғасырларда Еділ бойы татарларында тәуелді адамдар көп болды. Олардың ішінде нәсілі түркі еместерін сол кездегі терминология бойынша *чура* деп атады дегенді айтады («Татары Поволжья», 191). Соған қарағанда, *шора/чура* сөзі о баста екі-үш түрлі мәнде жұмсалған тәрізді: бірі — «біреудің баласы, ұрпағы», екіншісі — «жауынгер», үшіншісі — «қызметкер» («құл, күн»). Қазақ тілінде 1,2-мағыналарда (жоғарыдағы) *шора* тұлғасы, 3-мағынада *шоры* варианты қалыптасқанға ұқсайды. «Қамбар батыр» жырында:

Ерегіссең менімен,
Шауып алып малыңды,
Асықпасаң қайтармын
Қатынды *шоры* ғып, —

дейді. Мұндағы *шоры* сөзіне осы жырдың 1957 жылғы басылымында «күң» деген түсініктеме берілген.

Айдын, айдынды, айдындық, көзайым. Қазақ жырларында *айдынды туған* деген эпитет бар. Ол көбінесе батырға, сұлу қызға, жалпы жағымды образға қатысты айтылады:

Айдынды туған Қыз Жібек («Қыз Жібек»)
Айдынды туған Ораққа (Ч. Валиханов. 1. 131)

Орақ батырдың *айдынды туған, айдынды* деген эпитеті өзге жырларда да бар. «Қобыланды батыр» жырында да Орақтың есімі аталған жерде:

Айдынды Орақ, айлы Орақ
Айбалтасы қанды Орақ («Қобыланды»),--

деп келеді.

Айдын сөзінің қазіргі тіліміздегі негізгі мағыналары: 1) айбын, күш-қуат; 2) көлдің, тұнық судың жарқыраған беті, ауыспалы мағынасы — айқын, ашық, даңғыл деп көрсетілген (ҚТТС, I, 18). Ал *айдынды* сөзі бұл күнде тек қана «айбынды, айбатты, айбарлы» дегенді білдіреді деп танымыз (сонда, 18). Бұл сөздің ескі жырларда кездесетін мағынасы дәл қазіргідей емес.

Көне түркі тілінде *айдың* — айдың сәулесі. Бұл сөздің орта ғасыр ескерткіштерінде осы көрсетілген мағынасымен қатар «жарқыраған, анық, ашық, айқын» мағынасы бары көрінеді. Әрі ол *айдын* тұлғасында да келеді (Құрышжанов, 80, Фазылов, 36). Қазіргі түркі тілдерінің бірқатарында (түрік, азербайжан т. б.) *айдын*, *айдынлық* сөздері «жарық, жылтырауық, айқын» мағынасын береді. Түркиядағы түрік тілінде бұл түбірден жасалған *айдынламақ*, *айдынланмақ* егістігі бар: *айдынламақ* — жарық түсіру, *айдынланмақ* 1) жарқырау, жалтырау, анықталу, айқындалу; 2) жарық бола бастау, таң ата бастау. *Айдың* сөзі қазіргі түрікмен тілінде «дұрыс, анық, ұнамды» және «белгілі, мәлім» деген мағыналарға да ие. Қазіргі қырғыз тілінде осы сөздің «лучезарность, величавость» деген мағынасы көрсетілген де, оған фольклор тілінен мысал келтірілген (Федахин, 30). Осылардың барлығына қарағанда, *айдын* (*айдың*, *айдун*) сөзінде «жарық, нұр» мағынасы барлығы көрінеді. Зерттеуші Ә. Қайдаров бұл сөздің о бастағы құрамын *ай + тун* деген сөздердің бірігуінен шығарады. (Этимол. сөздік, 23—24). Осыдан «нұрлы, нұр шашқан, сәулетті», одан барып «ұлы» деген ауыспалы мағынасы пайда болған тәрізді. Бұл мағына тек қырғыз тілі емес, қазақ тілінде де орын алған. *Айдынды туған батыр* немесе *айдынды туған сұлу қыз* дегенде, біздіңше, *айдын* сөзі «қаһарлы, айбатты, күшті» мағынасында емес, «нұрлы, сәулетті, маңғаз» («лучезарный, величавый») мағынасында жұмсалған. Мұны бұл эпитеттің тек батыр емес, қызға да айтылатындығынан да көреміз. Сәулеттілік, нұрлылық — жақсы адамның қасиеті, яғни айна-

ласына жақсылық нұрын шашқан адамдар ғана «айдынды болып туады».

Демек, ескі жырларда кездесетін *айдынды туған* деген фразедадағы *айдын* сөзінің мағынасы осы күнгі *айдын көл*, *айдын шалқар* деген тіркестердегі мағынасынан да, «Түсіндірме сөздік» көрсеткендей, «айбатты, айбынды, күш-қуатты» деген мағынасынан да бөлек. Айдынды Орақ, Айдынды туған Қыз Жібек дегендерде *айдынды* сөзі «нұрлы, сәулетті» мағынасын білдіреді.

Айдын сөзінің «нұр, жарық» мағынасынан «ақ, жарқыраған» деген ауыспалы мағынасы туғанын *айдындық* сөзінен көреміз. Бұл да қазірде сирек кездесетін, бірақ ертеректегі тілімізде қолданылған сөз. XVI ғасырда жасаған Доспамбет жыраудың мұрасы деген жырдан:

Айдындықтай ақ білегін жастанып, —

деген өлең тармағын оқимыз. *Айдындық* сөзі орта ғасыр ескерткіштерінде «жарық сәуле» («свет, освещенне») деген мағынада келсе, қазіргі кейбір түркі тілдерінде, мысалы, түрік тілінде, «жарық сәуле, жарық түскен жер» және «нұрлы, жарық» деген ұғымда қолданылады. Жарық сәуле, жарық (жарқын) болу күн сәулесіне қатысты. Сондықтан «жарық» ұғымы «ақ» деген ұғымға онай алмасады. Қазақтың халық өленінде келетін *Ақ жүзің аппақ екен атқан таңдай* деген жолда аппақтық пен атқан таң теңестіріледі. Демек, *айдындық* (жарық сәуле) сөзі *аппақ* сөзімен мағыналас. *Айдын*, *айдындық* сөзінің «жарық сәуле, нұр» мағынасы бертінгі дәуірлердегі қазақ тілінде көмескілене түскендіктен, біздің тоңшылауымызша, *білек* сөзімен бірден тіркеспей, *-дай* жұрнағын жалғап қолданылған, яғни *айдындық білек* емес, *айдындықтай білек*. Тіпті бұл тіркестің қак ортасында келген *ақ* сөзі *айдындық* сөзін түсіндіре түсуге келген «жәрдемші» болып тұр. Сөйтіп, *айдындықтай ақ білек* деген «аппақ білек», яғни «ақ+ақ білек» деген тіркес, мұндағы *айдындықтай* деген сөз *ақ* сөзінің синонимі ретінде жұмсалған.

Айдын, *айдындық* сөздерінің түркі тілдеріндегі маңағынасын іздестіру үстінде өте бір қызық фактіні кездестірдік. Қазақ тілінде сағынып күттірген біреуі келгенде, «балаң (інің, апаң т. т.) келіп, *көзайым* болып жатырмысың!» деген сөз бар. Осындағы *көзайым* сөзі түсініксіз, қандай түбірлерден жасалғанын да айту қиын. Түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілі сияқты

кыпшақ тобына жататын қарайым (караним) тілінде *көз айдынлық* деген тіркес бар екен, ол қуанышты оқиға дегенді білдіреді екен, ал *көзүң айдын болсын* деген фразаның мағынасы «да будет тебе добрая весть», сөз-бесіз аударғанда «да просветлеют твои глаза» деген екен (Қараниско-русс.-польский сл. 52). Сонда қазақ тілінде де немесе қазақ халқын құраған тайпалардың біреуінің тілінде бір кезде *көз айдындық* тіркесі «қуанышты оқиға, хабар» деген мәнде қолданылып, одан *көз айдындық болдың ба*, яғни «қуанышты оқиғаға кездестің бе, балаң (інің, апаң т. т.) келіп қуанып жатырсың ба?» деген сияқты фраза жасалған деп топшылауға болады. Келе-келе қазақ тілінде *көз айдындық* тіркесінің мағынасы күштірт тартып, сыртқы тұлғасы жағынан да өзгергені, яғни *көз айдындық* -тан *көз айымдық*, одан *көз айым* (*көзайым*) болғаны байқалады.

Айпарадай. «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырындағы Баян сұлу бір жерде:

Айпарадай ақ жүзім сіз көресіз, —

десе, екінші бір жерде:

Айдай болған ақ жүзім көрмейсіз бе? —

дейді. Жалпы түркі тілдерінде ай — әйел сұлулығының символы, әйел көркінің әдемілігін айға теңеу ежелден бар. Зерттеушілер орта ғасыр ескерткіштерінде *ай* сөзінің бір мағынасы «сұлу, әдемі, сұлу қыз» дегенді атайды (Фазылов, 321). Тегі, бұл *ай* сөзінің ауыспалы мағынасы болар. Осыдан кейбір түркі тілдерінде, мысалы, қырғыз тілінде: «1. госпожа, 2. супруга» мағынасында *айым* сөзі пайда болғанға ұқсайды (Юдахин, 36). «Жұбай» мағынасында *айым* сөзі қазақ тіліндегі жырларда да кездеседі. «Алпамыс батыр» жырында:

Отаудағы *айымдарың*
Сөзден келер қайымдарың,—

деген жолдар бар. Бірақ қазақ тілі үшін «жұбай», «әйел» мағынасындағы *айым* сөзі кәнігі емес. Өйткені өзге жырларда бұл сөз кездеспейді, ал «Алпамыс» жырында өзбек, қарақалпақ тілдеріне тән жеке сөздердің, тіпті грамматикалық тұлғалардың кездесетіні мәлім. Оның үстіне бұл сөз днуананың (днуана болып келген Алпамыстың) аузынан шыққан. Бірақ қайткенде де *айым*

сөзінің «сұлу әйел», одан «сұлу жұбай», одан жалпы «жұбай» мағынасы бірқатар түркі тілдерінде бар екендігін аңғарамыз. Орта ғасыр ескерткіштерінде кездесетін *ай йүз, ай йүзли, айтек* (айтэк ~ айдай), *толун айтек* (толған айдай) сөздері әйелдің көркіне байланысты айтылған. Қазақ тілінде *толған айдай жүзі > айдай ақ жүзі > айдай жүзі > ай жүзі* деген сөздер сұлу қызды (әйелді) суреттейді.

Ал *айпара* не деген сөз? Түркі тілінде «ай сияқты жарқын» деген мәнде поэзияда қолданылатын *айбар* сөзі бар (Турецко-русс. сл. 1977, 81). Соған қарағанда, не қазақ тілінің өте ертеде өзінде болған, немесе өзге түркі тілдерінің поэтикалық дәстүрінен енген «айдай, айдай аппақ, ақ жүзді» деген мағынадағы *айбар* сөзі болғанға ұқсайды, кейін келе бұл сөздің орнын *айдай, ай жүзді* сөздері басып, *айбар* сөзі сирек қолданылатын, бейтаныс тұлғаға ауысып кеткен секілді. Соның нәтижесінде тіпті тұлғасы да *айбара — айпара* болып өзгертіліп айтылғаны байқалады. Ал *айбар* сөзінің этимологиясын (төркінін, құрамын) табу біздің бұл кітапшадағы міндетіміз емес, дегенмен бұл сөз *айға барабар* (парапар) тіркесінен ықшамдалып жасалуы мүмкін деп топшылауға болады. *Барабар* сөзі түркі тілдеріне парсы тілінен енген, мағынасы «тең, бірдей», сонда бұл — *айға барабар > ай барабар > айбар* болып әбден кірігіп біріккен сөздердің қатарына жататын тұлғалардың бірі. Түркі тілдерінде тұрақты тіркестер құрамындағы компоненттердің әр түрлі жалғауларды түсіріп айтылуы — бар құбылыс (*айға барабар > ай барабар*). Бірдей дыбысталатын буындардың біреуінің түсіріліп айтылуы қай тілге де жат тәсіл емес, сондықтан *барабар* сөзінің құрамындағы екі *бар*-дың біреуі түсіп қалуы ықтимал: *ай барабар > айбара > айбар*. Қазақ тілінде *заман ~ замана* деген сияқты сөз соңына *а* дауыстысын тіркеп айту дәстүрі *айбар* сөзін *айбара* дегенге айналдырған тәрізді. Түсініксіздеу тұлғаға *-дай* жұрнағы жалғанған сөздер қазақ тілінде молынан кездесетін құбылыс, осының нәтижесінде *айбарадай ~ айпарадай* сөзі пайда болған тәрізді, бұның қайткенде де мағынасы ашық: «ай сияқты жүз, айға тең ақ жүз, айға парапар ақ жүз».

Айтулы, атаулы, атайы. «Атақты, әйгілі, белгілі, даңқты» деген мағынада жырлар мен ертедегі нұсқаларда

айтулы және *атаулы* сөздері кездеседі. «Кобыланды» мағынасында жыршы Қызылбастың батыры ер Қазанды суреттей келіп:

О да *айтулы* ер еді, —

дейді. Жібектің портретін жырау:

Жібек сұлу деген бар екен,
Айтулының өзі екен, —

деп суреттейді. Сәкен Сейфуллиннің қазақ әдебиетінің тарихына арналған зерттеулерінде жалайыр руына Бәлтірік бидің сөзі деп берген толғауда:

Акку құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Айтулы ерге оқ тисе,
Қиналғанын білдірмес, —

деген жолдарды келтіреді. Бұл сөз *айтылуу* түрінде «славный, прославленный, известный, знатный» мағынасында қырғыз тілінде де бар. Мұнда да ол көбінесе фольклор тілінде кездеседі: *Айтылуу* Жээренче чечен (Юдахин, 35). «Атақты, әйгілі, белгілі» мағынасындағы қазақша *айтулы*, қырғызша *айтылуу* сөздерінің түбірі — *айт*. Бұл сөздің «сөйлеу, әңгімелесу» деген мағынасы «сөзге тиіс болған, әңгіменің өзегі болған атақты адам» деген мәндегі *айтулы* тұлғасына негіз болған болу керек.

Татар тілінің диалектілерінде *атаулы* деген сөз бар мағынасы: 1) атақты, белгілі, 2) арнаулы. «Белгілі, әйгілі, дақты» деген мәнде қазақ тілінде бұл күнде *атақты* сөзі қолданылады. Бірақ бұл сөз, сірә, кейінгі дәуірлерде жайдаңған сөз болар. Бұрынырақ бұл мәнде *атақты* дегеннен гөрі *атаулы*, *айтулы* сөздері не өзге сөздер көбірек қолданылған болар. Өйткені күні кешеге дейін *атақ* сөзінің «жаман атақ, өсек» деген мәні де болған. Мұны қазақтың өткен ғасырдағы сөздігін жасаған А. Будагов та көрсетеді. Сондықтан соңғы ғасырға дейін кездесетін *атақты* сөзін екі түрлі мәнде түсінуге болады. Бірі — «әйгілі, белгілі, жақсы аты бар», екіншісі «жаман аты бар, өсекке шыққан».

Ер батыр, *жұрт* деген сөздермен тіркесте кейде *атайы* сөзі кездеседі. Сырт қарағанда бұл жоғарыда сөз еткен *атаулы*, *атақты*, *айтулы* сөздерінің бір варианты тәрізді болып көрінеді, өйткені бұлардың бірінің орнына екіншісін алмастырушылық бар. Бірақ мұның түбірі де

ды мағынасы да өзгеше, мәні — «мықты, күшті, берік». XVI
су ғасыр жырауы деп танылып жүрген Шалкиізде:

Атайы ердің тұсында
Тұлпары тұрар шарқ ұрып.
Атайы ердің баласы
Атадан жалғыз тудым деп,
Басына киын іс келсе,
Ісін көпке салар ма? —

деген жолдар бар.

іні
нағ Мұндағы *атайы* «мықты, күшті» деген мәнде. Осы
сөздің *атайман* варианты Қазақстанның кейбір жерле-
рінде (Обаған, Қостанай, Қызылорда, Орынбор, Бөрте
т. б.) «өте, тым, тіпті» және «мықты, күшті» деген ма-
ғыналарда жұмсалады (Диалек. сөздік, 33): *атайман*
жігіттер, *атайман жылқы*, *атайман түйе*. *Атайы* сөзі
кейде *атайын* тұлғасында да келеді:

інді
ына
несі
ечен
дағы
зі —
іасы
дам)
болу
бар
, әй-
тақ
әуір-
әнде
өзге
шеге
ні де
саса-
ырга
нуге
нші-
ейде
а сөз
анты
нына
і де

Атайын ермен жол шексең
Қанжығаң жауда қалар ма («Шайыр», 33).

Ала. Түркі тілдерінің осы күнгі сөздіктерінде
ала сөзінің «ат, жылқы» мағынасы көрсетілмейді, өзге
де сындық мағыналарымен қатар, жылқының «пегий,
пестрый» деген түсін білдіретіндігі айтылады. Қазақ ті-
лінің екі томдық түсіндірме сөздігінде де, екі тілдік сөз-
діктерінде де *ала* дегеннің «ат» мағынасы көрсетілмей-
тін. Тек қазақ тілінің көп томдық түсіндірме сөздігінің
I томында *ала* сөзінің 2-мағынасы көне, ол «жылқы
ішінде көрнекті, жүйрік ат» деп танытылады. Шынында
да қазақтың эпостық жырлары мен өткен ғасырлардағы
ақын-жыраулардың мұраларында *ала* сөзі «ат», оның
ішінде «азбан» ұғымында жиі кездеседі.

Ерлер мінер *алаға*.
Көңілім толды санаға («Алпамыс»);
Мінген аты *ала* еді,
Қылшық жүнді кара еді («Қобыланды»);
Тоқым салдым *алаға* («Қобыланды»);
Міне алмаған *алаға-ай* («Махамбет, 41).

Ала сөзі, біздіңше, бұл мысалдарда жалпы «ат»
(мәні «көрнекті, жүйрік» болсын) дегенді емес, «аз-
бан» дегенді білдіреді. Кейбір түркі тілі сөздіктері *ала-*
ша (*ала*) деген сөзді орысша *мерин* деп көрсетеді. Ал
орыс тіліндегі *мерин* сөзі Ушаков сөздігінің көрсетуіне
қарағанда, қалмақтың *мөрін* сөзінен алынған; *мерин* —
кастрированный жеребеге (Ушаков, 2 том, 186).

Ала сөзі түркі тілдерінің қыпшақ тобында *алаша* мен вариантында жиірек қолданылған. Татар тілінде *алаша* — мерин. (Тат.-рус. словарь, 1906).

Қазақ тілінде жылқыға қатысты тұстарда *алаша* дегеннен гөрі, *ала* тұлғасы жиірек кездеседі. Бірақ *алаша* тұлғасы да жоқ емес. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында:

Алаша аттың басы деп,
Қалмақы ердің қасы деп, —

деген жолдарда Тарғын жекпе-жекке шығатын қалмақтың «алты құлаш ала аты» *алаша ат* деп те аталады. *Алаша* варианты Түркменстан қазақтары тілінде түйенің бұдан тұқымын атауға жұмсалады. (Диал. сөздік, 24).

Сірә, «азбан» мағынасындағы *ала* сөзі — халық поэзиясында күшті, мықты жылқының символы, өйткені азбан — үйірге түсіп жүрген, яғни әбден есейіп, күш жинаған еркек малдың ақтатылған кездегісі. Оның мықтылығы сондай — ол «ертеңнен шапса, кешке озған, ыдидан шапса, төске озған, томаға көзді қасқа азбан» болып суреттеледі. Сондықтан да батырлардың мінген мықты аты *ала* (азбан) болып келеді. Батыр өзінің күш-қайратын танытқысы келгенде, «жылқы ішінде аламын» дейтіні де осыны дәлелдейді. *Азбан* мен *ала* сөздері — синонимдер, бірақ поэзия тілінде жылқыға қатысты тұстарда жиірек қолданылатыны *ала* варианты болғанына ұқсайды. Өйткені, *азбан* сөзі тек жылқыға емес, ақтатылған қонқарға, бұқаға да қатысты айтылады.

Ала — көп мағыналы сөз. Оның бірқатар мағынасы бұл күнде өте көмескіленіп кеткенге ұқсайды. Соның бірі — *ала* сөзі қатысқан жерде (тіркесте, біріккен сөзде, қос сөзде) «өлтіру, қырып-жою, бүліншілік» ұғымының болуы. Батырлар жырларында соғыс қаруының бір түрі — *айбалта* (секира) атауы кездеседі. Ал XV—XVI ғасырлардан қалған деп жүрген нұсқаларда бұл қару *ала балта* болып келеді. Егер *айбалта* сөзіндегі *ай* компоненті сол қарудың формасына (жарты ай тәрізді иілген) байланысты айтылса, *ала балта* сөзіндегі *ала* нені білдіреді? Әрине, бұл — балтаның түсін (бояуын) білдіретін тұрған сөз емес. *Ала* сөзін мағынасы ұрыс-соғысқа, бейберекеттікке, бүліншілікке қатысты біраз сөздер мен фразалардан ұшыратамыз. Олар: қазақ тіліндегі *алапат*, *аламан*, *алаш*, *алай-түлей*, *ала сапыран*, *ала тоналаң*, *ала қырғын*, *алау*, *алаулау*, *ала топыр бәле*, түре-

а мен тіліндегі *аламан, алаговурды*, қырғыз тіліндегі *а-аламан, ала топалаң*, Л. Будагов сөздігінде берілген *алақ, алақмақ, аламан, аламанчы, алама, алай*, қазіргі түрік тіліндегі *алашы, алантаран, алау*, қарақалпақ тіліндегі *аласат* сөздері. Л. Будагов джагатай (шағатай) тіліндегі *алау* сөзінің мағынасы «талау, талап-таражға салу, бүлдіру» деп көрсетеді, осы түбірлес *алақты, алақмақ*, яғни *алақу* сөзі «таланды, тоналды, талан-таражға түсті, бүлінді» деген мағынаны, *алақышмақ* — «бірін-бірі тонамақ» деген мәнді білдіреді дейді (Будагов, I, 79).

Қазақ тілі сөздіктерінде (не бұрынғы, не қазіргі) көрсетілмегенмен, *алаулау* сөзі қазақ тілінде де болған. «Қобыланды» жырындағы:

Алаулаған қалмақтан
Кегімді барып алармын, —

деген жолдарға және Махамбеттегі:

Алты күндей *алаулап*,
Он екі күндей ой ойлап, —

деген жолдарға қарағанда, *алаулау* — «шабуылдау, соғысу» мағынасын береді. Махамбет өлеңдеріне берілген түсінікте бұл сөзді «жалындап, күйіп-жанып» деп ұғындырыпты (Махамбет, 35). Әрине, бұл түсіндірме жаңсақ.

Аламан сөзінің түбірі де «талау, тонау» мәніндегі *ала* деп тануға әбден болады. Өйткені көптеген түркі тілдерінде *аламан* сөзінің екі мағынасы бар: бірі және негізгісі — талау, тонау, шабу мақсатымен жиналған топ, отряд. Л. Будагов: *Аламан, аламанчы* сөздері түркімен, азербайжан, шағатай тілдерінде «тонау, талау, тонаушы, талаушы отряд» деген мәнде деп көрсетеді (Будагов, I, 79). Ұйғыр тілінде *аламан* «1) толпа, 2) разбой, грабеж» (Ұйғ.-русс. сл., 51). Қазіргі түркімен тілінің түсіндірме сөздігі *аламан* сөзінің, біріншіден, көне сөз екендігін, екіншіден, мағынасы «шабуыл мақсаттарымен жиналған топ» екендігін көрсетеді (Түркімен дилинің сөзлүгі, 37). Бұл сөз сонау XII ғасырдың өзінде түркі тілдерінде бар екен, мағынасын Махмуд Қашғари «тонау үшін жасалған шапқын» деп көрсетеді (ДС, 229).

Қырғыз тілінде *аламан* сөзінің бір мәні «бейберекет жасалған шабуыл» және бір мағынасы «трофей, соғыста түскен олжа» (Юдахин, 45). Мұны қазақ тіліндегі

«ұрыс-соғыста түскен олжа» мағынасындағы (кейінін қалпын «олжа, пайда, табыс») *алапа* сөзімен салыстырғанда Батырлар жырларында: «Аламанға дем берген» (Мағамбетте де: Аламанға жел беріп), «Ноғайлының *аламан*» деп келеді. Мұндағы *аламан* — «көпшілік қауым». Бірақ, сірә, жай көпшілік емес, атқа мінген (демек, потенциалды шабуылшы) көпшілік болар. Қазіргі Гурьев, Маңғыстау тұрғындары тілінде *аламан* — «сарбаз, шапқыншы қол» (С. Омарбеков, 99). Осыған қарағанда, *аламан* сөзінің о бастағы мағынасы «шабуылшылар» деген болған болуы керек, одан «сарбаздар қол, әскер» мағынасына ауысуы оңай. Және бір қызық жай — *аламан* сөзі — жинақтау ұғымындағы сөз. *Аламан* жеке сарбаз, жеке шабуылшы емес, олардың жинақы атауы (сондықтан да өткен ғасырдағы сөздіктерде *аламан* — «отряд наездников, партия для разбоя и грабежа», «толпа народа» деп көрсетілген (Будагов, I, 79; Ильминский, 51). Қазіргі түрік тіліндегі «жаналғыш (палач)» мағынасындағы *алашы* сөзі де, XVIII—XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының тілінде кездесетін, «жаугершілік, қиыншылық» мәніндегі *аласат* сөзі де, қазақ тілінің говорларында кездесетін «аласапыран бүлік, бүлдіру» мағынасындағы *аласат*, *аласат салу* сөздері де, «алай-дүлей, аласапыран, дүрлігу» мәнінде Түркиядағы қазақтары мен Сыр бойы қазақтарында қолданылатын *алағай-бұлағай* сөздері де бір төркіндес.

Ала қырғын, *ала сапыран*, *ала топалаң* тіркестеріндегі «бүліншілік» ұғымын бұлардағы *ала* компоненті айқындай түседі.

Демек, XV—XVI ғасырлардағы қазақ әдеби тілінде кездесетін *ала балта* қарапайым жай балта емес, соғыс құралы — ұрыс балтасы, «кісі өлтіретін балта». *Ала* сөзінің «соғыс, ұрыс» мәніне қатысты қолданылған және бір түсінік, біздіңше, *ала берен*, *ала ту* тіркестерінде келгені. *Берен* — сауыт, *ала берен* — ұрысқа киетін киім (сауыт). Сөкен Сейфуллин Құлет ақынның Қарқаралымен жолдасқан бір толғауынан келтірген тексте:

Әкем күйеу болған жер,
Шешем бір келін болған жер.
Ақ бүркеншік салынып,
Ала берен киген жер, —

деген жолдар бар (С. Сейфуллин, VI, 132). Мұндағы ақ бүркеншік салынған — шешесі, ала берен киген — әкесі. Бұл жердегі *ала* сөз жоқ, түсті білдіріп тұрған жоқ.

сейі: Сол сияқты *ала ту* деген тіркес о баста тудың түсіне қатысты емес, «ұрыста ұстайтын ту» деген ұғымда туған тәрізді. Ол ала тудың түсі жасыл, ақ, көк т. б. болуы мүмкін.

ілі: *Аламан* сөзінің төркінін біраз зерттеушілер түркінің нег: *ал-* (*алу, алмақ*) етістігінен шығарады: *ал+а+ман*.

Қа Бұл сөздің этимологиясы жайында арнайы пікір айтқан ин – зерттеуші А. Махмұтов *ал~ала* тұлғалары чуваш тілға: лінде «қол» дегенді білдіреді, ал *қол* сөзінің «әскер» абу: ұғымы қоса бар, сондықтан *аламан* сөзі *ал~ала* (қол, дар: әскер) + *ман* (адам) деген екі түбірден құралған күр-ізы: делі сөз деп топшылайды (Этимол. сөздік, 29).

4ла Біздіңше, *аламан, алаш, алақу (алаулау)* сөздерінің нна: төркіні — *ал-* етістігі де емес, оның «қол» мағынасында-ерд: ны қолданысы да емес, монғол, қалмақ тілдеріндегі гра: «1) убивать, умерщвлять, колоть, забивать скот; 79 2) убийственный, смертельный, смертоносный» (Монг.-ғыш: русс. сл. 28) деген мағыналардағы *ала(х)* сөзі. Тегі, бұл Га: түркі тілдеріне монғол тілдерінен енген кірме сөз де зде: емес. түркі, монғол тілдерінің екі тобына да о баста ор-сөз: тақ болған сөз болар. Түркі тілдерінде оның жеке тұрып ран: «өлтіру» мағынасында қолданылуы жойылған да, ту-*алу*: ынды, тізбекті сөз түбірінде сақталған болу керек.

інде *Ала* сөзінің үшінші бір мағынасы бірқатар түркі тіл-сол: дерінде «келіспеушілік, араздасу, бөліну» екені көрсеті-леді. Қырғыз тілінде *ала* 2. рознь, несогласие, разлад, рін: раздор (Юдахин, 45). Көне түркі тілдерінде де *ала* сө-енті: зінің бір мағынасы «недобрые помыслы, козни» екенін Махмуд Қашғари көрсетеді: *Qarğa qarısın kim bilir, ki-si alasın kim tarar* — «Қарғаның қарасын кім білер, кі-інде: сінің аласын кім табар». Қазірде қолданылатын «Жыл-ғы: өзі-қы аласы сыртында, адам аласы ішінде» деген мақал бір: Қашғари заманында да (XII ғ.) дәл осы түрінде болға-ені: нын көреміз. *Ала көз, ала бұрту, ала ауыз* тіркестерін-(са: дегі «келіспеушілік, қастық» мәнін жасауға *ала* сөзінің мен: семантикасы негіз болғанын байқау қиын емес. Бұл жердегі *ала* сөзінің не түске, не соғыс-ұрыс ұғымына, не жоғарыда көрсетілген «азбан» мағынасына қатысы жоқ.

ак *Алапа*. Бұхар жыраудың Шоқан Уәлиханов жазып есі: алған бір толғауында (Абылай ханға арнаған жоқта-ок: уында):

Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан...
Алафасын арттырып,
Ариалан атты қуантқан... (Валиханов, I, 191). —

деген жолдар бар. Мұндағы *алафа* сөзі бұл күнде бейтаныстау. Қазақ тілінің толық түсіндірме сөздігі *алана* сөзінің көне сөз екенін көрсетеді де, оған Қазақ Совет энциклопедиясы берген анықтамаларды береді. Бұл екі кітаптың түсіндіруінше, *алана*-ның бір мағынасы «олжа, пайда, табыс», екіншісі — «пара, алым, ауыз бастырық», үшіншіден, бұл сөз — кәделі сыйлықтық, жөн-жоралғының атауы (КТТС, 1974, I, 196). Ал Шоқан жазбаларын жариялаған кезде, осы толғауды аударушылар академик Ә. Марғұлан мен Дж. Қармышева *алафа* сөзі келген жолды «окружил себя ореолом величия» деп аударады (Валиханов, I, 170). Демек, бұл жерде *алана* сөзінің және бір мағынасы көрсетіледі. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерін жинап зерттеушілердің мәліметіне қарағанда, бұл сөз Қазақстанның әр өлкесінде әр түрлі мәнде жұмсалатыны байқалады. Гурьев Маңғыстау аймағында бұл сөз — кәденің атауы, Семей, Абай аудандарында «қалыңмал», Қостанай, Қызылорда өңірлерінде «олжа, пайда, табыс», ал Жамбыл, Шу аудандарының материалдарының көрсетуі бойынша, бұл сөздің мағынасы «адамгершілік, бедел». Жоғарыдағы Бұхар толғауындағы *алафа (алана)* сөзінің контекстегі мәні осы соңғы мағынаға жуықтайды: *аланасын арттырып ~ беделін арттырып* деп түсінуге болады.

Біздіңше, о баста *алана (аланай)* сөзі «соғыс-ұрыста түскен олжа» дегенді білдірсе керек. Оның бұл мағынасы қырғыз тілінде сақталған. *Ала* түбірінен жасалған «олжа, трофей» мәніндегі сөз өзге түркі тілдерінде де бар. Мысалы, түрік тілінде *аланж*: 1) добыча; трофей; 2) захват, конфискация (Турец.-русс. сл., 43); Қазақ тілінде де *алана*-ның «олжа» мәні жай олжа емес, соғыста түскен олжа екенін Қазақ энциклопедиясынан көруге болады: ерте заманда жаудан түсетін олжа *аланай (алана)* деп аталған (КСЭ, I, 246). Тіпті «алапаға қызықпа» деген халық мәтелі, энциклопедия мен түсіндірме сөздік көрсеткендей, «параға қызықпа» деген ұғымды емес, «жаудан түскен олжаға қызықпа», «бүлген елден бүлдіргі айма» дегенмен салыстыр дегенді білдіретін тәрізді. Келе-келе көне сөз мағынасы құбылып, бір жерде «жалпы олжа», бір жерде сол олжаның

бір түрі — «кәдеден түсетін олжа» (одан барып кәденің өз атауы) деген мағыналарда қолданылатын болған. Сөйтіп *алаша* омоним сөз (екі түрлі мағынадағы бір тұлға) болып шығады.

Алаш. Қазақтың ауыз әдебиеті тілінде, әсіресе жырларда сонымен қатар өткен ғасырлардағы ақын-жыраулар тілінде, тіпті күні кешегі Бұхар, Махамбет, Шернияздарда, айта берсек Абайдың өзінде *алаш* сөзі өте жиі қолданылған. Бұл сөз екі-үш мағынада жұмсалғаны байқалады. Бірі *ел, жұрт, байтақ* сөздерінің синонимі ретінде. Мысалы, қызыма күйеу таңдатам дегенді жыршы:

Бұл хабарды Әзімбай
Алашқа тегіс жүргізді («Қамбар»), —

деп суреттейді. Махамбет ақын:

Алаштың байлығынан не пайда...
Тарығып келген ерлерге
Қайыры оның болмаса, —

дегенінде *алаш* деп тұрғаны жалпы «ел-жұрт, халық». Шернияз ақын Исатайдың ел қамын ойлайтын жақсылығын айтқанда:

Исатай ел еркесі, ел серкесі,
Бір мен емес, *алашқа* жайылым еді, —

десе, мұнда да *алаш* — «қалың көпшілік, ел, халық» деген мәнде қолданылып тұр.

Сонымен қатар бұл сөз «белгілі бір этникалық құрам (айталық, хандық немесе рулар құрамы), қауым» деген мағынада, тар мағынаны да білдіргені байқалады. Оның бұл терминдік мағынасы *алты сан алаш, он сан алаш, алты алаш* сияқты тіркестерде келгенде, тіпті ақын сезіледі. Сондықтан *алаш* сөзі жеке келіп те, жоғарғы тіркестермен келіп те, «қазақ қауымы» немесе «оның белгілі бір бөліктері (рулары, рулар тобы, жүзі) деген мағынаны да бергені және байқалады. Мысалы, Бұхар жырау Абылайға:

Он сан алаш баласын
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан. —

дегенінде Абылайдың қазақтың көп руларының басын біріктіріп билеу әрекетін айтып тұр. О баста *алты сан алаш* — XIII ғасырдың бас кезінде, тегі, монғол шабуылына қарсы ұйымдасқан, алты тайпадан — қыпшақ, найман, қаракесек, алшын, қоңырат, жалайыр тайпала-

рынан құралған одақты білдірген. Кейін бұл одақ *алты сан алаш* деген атпен Жошы ұлысының қарамағына кірген (ҚСЭ, I, 247). Ал бірақ қазақ ақын-жыраулары бұл тіркесті «жалпы қазақ қауымы», тіпті кейде одан тарылып «өз руластары» деген мәнде жұмсаған. Мысалы, Махамбеттің:

Алты сан алаш ат бөліп,
Тізгіні берсе қолыма,
Зулар едім бір көшке,—

тіл
жү
ме
шы
(С.
дег
қат

дегенінде «қазақ қауымы», оның ішінде өз ортасы «он екі ата байұлы» деген сияқты ұғым бар, өйткені дәл осы жолдардың алдында:

Он екі ата байұлы
Жиылып келсе бұл іске, —

дейді.

Алаш сөзі «ел, жұрт, қауым» деген жалпы мағынаны білдіруімен қатар «қазақ елі, қазақ қауымы» деген нақтылы терминдік мәнде де қолданылған. *Алаш* сөзінің қазақ тайпалары одағына байланысты ертеректен бері қолданылып келе жатқанын XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдың бас кезіндегі тарихи шығарма—жалайыр Қадырғалидың «Жами'ат-тауарих» атты шежіресіндегі *алаш мыңы* деген тіркестен байқаймыз. Мұндағы тарихшының *алаш мыңы* деп отырғаны ішінде қаңлы, жалайыр, қатаған сияқты ірі-ірі рулары бар тайпалар одағы, ал *алаш мыңы* деген сөз қазіргі зерттеушілердің айтуына карағанда, XV—XVI ғасырларда қазақ халқын білдіретін этноним (халық аты) болған (Ч. Валиханов, I, 639). Ұлықбектің еңбектеріне карағанда, *алаш* атауын қазақ тайпалары монғол жорығы басталмастан бұрын XIII ғасырға дейін қолданған (ҚСЭ, I, 247). Өткен ғасырлардағы қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктерді құрастырушылар да, Л. Будагов, В. Радлов сияқты лексикографтар да қазақ тіліндегі *алаш* сөзін «бүкіл қазақ халқы» деген сөз деп аударады да, *алаш* сөзі *қазақ* деген сөздің синонимі деп танытады. *Алаш* «бүкіл қазақ халқы» деген ұғыммен барабар деген тұжырымды орта ғасырлық түркі тіліндегі тарихи шығарма—Бабуриаме материалдарына сүйеніп, өзінің қара сөздерінде Абай да айтады. Ол *алаш* сөзінің түп-төркінін Алаша хан атынан, ал хан есімінің өзін қалмақша *алачын* (*алач*) «жан алушы» деген сөзден шығарады, өйткені Алаша ханның шын аты Ахмет дейді (Абай, II, 224).

224). Осы мәліметті Сәкен Сейфуллин де бере келіп, бұл сөз ноғайлы заманынан, яғни қазақ атанған тайпалар қазақ болмай жүргенінде қолданылған сөз дейді. Оған дәлел ретінде «ноғай, қазақ — бәріміз бір алаштың баласымыз» деген мақалды келтіреді (С. Сейфуллин, VI, 21—24).

Алаш сөзінің үшінші мағынасы — жоғарыда көрсетілген мағынаға қарама-қарсы «жау, жат» деген мәнде жұмсалыуы. Мұны С. Сейфуллин жақсы көрсеткен. «Е-е, мен сенің ағайының емес, *алашың ба* едім» және «*алашың* туысқандай болсын» дегендерді мысалға келтіреді (С. Сейфуллин, VI, 285). *Алаш* сөзінің «ел» және «жау» деген қарама-қарсы екі мағынасы өткен ғасырларда қатар қолданылып келген. Мысалы, Бұхардың:

Өзіңмен бірге туысқан
Алаштан бетер жат болар, —

дегенінде, немесе Махамбеттің:

Бесеуіміз жүргенде,
Алашқа болман деуші едік, —

дегендерінде *алаш* — «қарсы жақ, дұшпан». XVI ғасыр жырауы Шалкиіздің:

Алаштан байтақ озбаса,
Арабыдан атты сайлап мінбен-ді, —

дегенінде екі сөз көне мағынада келген: *алаш* — мұнда «жат ел, жат (жау) жұрт», *байтақ* — «өз елі, өз жұрты». *Алаш* сөзінің жағымсыз мағынасы монғол, қалмақ тілдерінде бар. Монғолша, *алаш* сөзінің бір мағынасы «убивающий, убийца», қалмақ тілінде *алаш* — «головорез». Бұл сөздің қазақ тіліндегі «жау, дұшпан» мағынасында қолданылуына оның монғол тілдеріндегі ұғымы да себепкер болуы мүмкін, яғни *алаш* сөзінің «кісі өлтіргіш», одан шыққан ауыспалы мағына «жау, дұшпан» деген ұғымы қазақ тілінде өте ертеден келе жатуы ықтимал, яғни бұл сөз осы мағынада монғол-түркі тілдеріне ортақ сөз болуы да мүмкін. немесе соңғы ғасырларда үнемі сыртқы жауларының бірі болып келген монғол тайпалары — қалмақтар мен жоңғарлардың тіліндегіше «жаналғыш, баскесер» мағынасынан ауысып, «жау, жат» мағынасында қолданылып кетуі мүмкін. Сөйтіп, өткен кезеңдердегі қазақ тілінде *алаш* сөзі «ел, жұрт, көпшілік, қауым, халық» мағынасында және осы-

дан қарама-қарсы «жау, дұшпан, жат» мағынасында қолданылған.

Бертін келе Абай сияқты қаламгерлер бұл сөздің мағынасын тарылтып, «жалпы қазақ елі, халқы» емес, әйгеуір «ел іші, біреудің айналасы, жақыны, туысы» деген мәнде жұмсаған. Мысалы,

Малға достың мұны жоқ малдан басқа,

Аларында шара жоқ алдамасқа.

Табысына табынып, қалбаң қағып,

Тойғанынан қалғанын берсе *алашқа* (Абай, I, 197), —

дегенінде *алаш* сөзі «жақыны», «айналасы» деген ұғымды береді, өйткені бұл өлеңдегі әңгіме мал жию үшін барша айла-әрекетін жасап жүрген «малға достар» туралы, олар тойғанынан қалғанын бүкіл елге, халыққа беретіндей мықтылар емес, «қалбаң қаққан» жай пысықтар, олардың *алашы* — жақыны, туысы, айналасы ғана.

Қазіргі қазақ әдеби тілінде «ел, қауым, халық» дегеннің синонимі ретінде *алаш* сөзі өте сирек қолданылады (ал «қазақ халқы» дегеннің баламасы ретінде мүлде қолданылмайды деуге болады), онда да поэзия тілінде ұшырасады. Мысалы, Қадыр Мырзалиевтің «Данышпан» деген кітабынан:

Көмейлі капитал

Алашты —

Халықты

Сүйіктей сорды кеп, —

деген жолдарды оқимыз. Мұнда *алашты*—*халықты* деп арасына сызықша қойылып қатар келтірілуі *алаш* сөзін «жалпы бұқара көпшілік» деген мәнде пайдаланылғанын танытады.

Алдияр. Қазақтың эпос жырларында, ертегілерінде, Махамбет жырларында ханға, жалпы дәрежесі жоғары адамға қарата айтылатын *алдияр* сөзі жиі кездеседі.

Алдияр бас хандарым,

Жаңа келді Қамбарың («Қамбар»).

Алдияр тақсыр ханымыз (Махамбет, 88).

Шоқан *алдияр* сөзін «алла жар болсын» дегеннен шыққан деп таниды (Ч. Валиханов, I, 226). Кейінгі этимологтар да осы пікірді қуаттайды (Этимол. сөздік, 33). Қырғызша-орысша сөздіктің авторы К. К. Юдахин де *алдияр* сөзін араб, иран сөзі (*алла*+*йар*) деп таниды да, монархтар мен хандардың құрметті титулын білдіре-

тин (орысша «ваше величество» дегенге сай) тарихи көне сөз деп түсіндіреді (Юдахин, 49). Біздіңше, бұл — жаңсақ пікір. Ертеректе, хандық дәуірде, қазақтар қолданған *алдияр* сөзі монғолша *алдар* сөзімен тәркіндес болу керек. Ол «даңқ, атақ, мәртебе, дәреже» дегенді білдіреді. Бұл сөз қалмақ тілінде де бар. *Алдияр* қалмақша «ұлы» деген мағынада. *Алдияр* қазақ тілінде жеке тұрып та, *алдияр тақсыр*, *алдияр хан* сияқты тіркестер түрінде де қолданылған. Бәрінде де ол — «мәртебесі биік ~ мәртебелі ~ ұлы» деген мәнді білдірген. Ал бұл эпитет хан, бек, сұлтан сияқты билеушілерге ғана айтылғаны мәлім. Шынында да бұл сөз орысша «ваше величество» деген тәрізді құрметті титулды білдірген. Әрине, *алдияр* сөзі қазақ тіліне монғол немесе қалмақ тілінен кейінгі ғасырларда енді ме, әлде ежелден түркі-монғол тілдеріне ортақ сөз бе — әзірге кесіп айту қиын. Сірә, бұл сөз түркі тайпалары тілінде монғол шапқыншылығы (XIII ғ.) кезінен бастап қолданылған болар. Оның ішінде хандары тек қана Шыңғысхан әулетінен болып келген қазақ қауымында сол хандарға *алдияр* деп айту орын алған болу керек. Өйткені *алдар* (*алдияр*) сөзі көне түркі тілінде жоқ, өзге түркі тілдерінің де барлығына тән емес.

Алқалау, алқалы. Махамбет ақында:

Алқалаған жер болса,
Азамат басы құралса...
Алқалай келген кенесте
Дем құрыған күн болған
Алқалы кеңес құрған күн... —

деген жолдар бар. *Алқалау* сөзі ертеректегі ақын-жыраулар тілінде де бар. Шалқнизде:

Алқалаған ауыр қолдар тоқтарға
Арыстанбек ұлы Сұлтан бар.

Алқалау сөзінің түбірі — *алқа*. *Алқа*-ның қазіргі мағынасы: 1) жиын, топ, 2) коллегия (ҚТТС, 1974, I, 224). Бұл — арабтың *халқа* деген сөзі, мағынасы — «дөңгелек», одан барып «адамдар тобы» деген ауыспалы мәнде қолданылған. Сірә, бұл сөз түркі тілдеріне өте ертеде енген болу керек. Этнографтардың айтуына қарағанда, Орта Азияны және Қазақстанды мекендеген халықтардың ислам дәуіріне дейінгі әдет-ғұрпында жылына бір рет өлгендердің бейітіне баратын дәстүр болған. Бейіт

басына жиналған әйелдер алқа құрып қол ұстасып, ауық-ауық алақан соғып, дұға оқып, ортаны айналып жүретін болған. Соны *алқа* деп атаған (Снесарев, 155). Түркі тілдеріне парсы тілінен *алқа* сөзі осы кездерде кірген болу керек (ал парсы тіліне бұл сөз араб тілінен енген). Қазақ тіліндегі *алқа-қотан*, *алқа құру* және *алқалау* сөздері осы мәндегі *алқа* сөзімен сабақтас. Кейін келе діни ритуалға қатысты алқа құру дәстүрі жойылғанмен, «дөңгелек құрып айнала отыру», немесе «бір-нәрсені айнала қоршау» деген мәнде *алқалау* етістігі қолданылатын болған. Жоғарыдағы Махамбет өлеңіндегі *алқалау* сөзі кеңесу, ақылдасу үшін жиналатын жиынға қатысты тұста айтылған. Ал қазақ қоғамында (әрине, өзге жұрттарда да) кеңесу, ақылдасу үшін алқа қотан отыру, яғни дөңгелек құрып айнала отыру дәстүрі болған. Бұдан барып *алқалау* сөзі «кеңесу, топ болып отырып ақылдасу үшін жиналу, бас қосу» деген мағыналы мағынаға да ие болғаны байқалады. Ал соңғы Шалкиіз өлеңіндегі *алқалау* сөзі «қоршау» деген мағынада қолданылған. *Алқала* сөзі бұл күнде осы соңғы «айнала қоршау, қамалау» деген мәнде жұмсалады да, оның «жиналу, бас қосу» мағынасы ескі нұсқаларда сақталған.

Амандасу. *Амандасу* сөзі қазіргі әдеби тілімізде «сәлем беру, сәлемдесу, амандық сұрау» деген мағынада қолданылады. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» осылай деп көрсетеді (ҚТТС, 1974, I, 250). Ал ертеректе бұл сөз қазақ тілінде қарама-қарсы мағынада да қолданылған, яғни «қоштасу, қош айтысу» дегенді білдірген. Батырлар жырларының:

Амандасып елменен,
Туш-өкеш жерменен.
Қалмаққа қарай жөн тартты.
Хош айтысып Қамбарға
Амандасып жылады («Қамбар»), —

деген жолдарынан «сәлемдесу» емес, «қоштасу» деген мағынадағы *амандасу* сөзін көреміз. Мұнда *амандасу* сөзі «амандық сұрау» емес, «амандық тілеу» мәнін береді. «Айман — Шолпан» жырында еліне қайтарылған Шолпанды шығарып салған Арыстан туралы:— Шолпанмен *амандасып* кейін қайтты,— дейді. Мұнда да *амандасу* — амандық тілеп, қош айтысу. Бұл сөздің соңғы мағынасы ауызекі сөйлеу тілінде де кездеседі.

Сонымен қатар ескі әдеби нұсқаларда *амандасу* сөзі «көрісіп сәлемдесу» мағынасында да жиі жұмсалған. Қалмақ келіп қызыңды бер деп қысқанда, қыз әкесі Әзімбай:

Жіберді тарту қылып тоғыз адам,
Қамбарға қайтындар деп *амандасып*.

Сонымен, бұрын *амандасу* сөзі қарама-қарсы екі мағынада жұмсалған және ауызекі сөйлеу тілінде қазірде де осылай қолданылады деп түсіну керек.

Арай. «Алпамыс» жырында баласы жоқта Ұлтан құлға пенде болып, түйе бағып жүрген Алпамыстың әкесі Байбөрі түйелерге:

Айдасам жөнге жүрмейсің,
Қарағымның артында
Есіз қалған үлегі
Арай, жаным, арай! —

дейді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі бұл жердегі *арай* сөзін «сабыр, ұстам, тоқтам» деп түсіндіреді (ҚТТС, 1974, I, 306). «Алпамыс» жырының ғылыми басылымында бұл сөзді көңіл күйді білдіретін парсының сөзі деп анықтайды (Алпамыс батыр, Алматы, 1961, 82). Ал дұрысында *арай* — түркі сөзі, алтай түркілерінің тілінде «медленно, осторожно, постепенно, тихо, еле-еле» деген мағыналарды білдіреді. Байбөрінің аузынан шыққан *арай* да «ақырын, жаным, ақырын» деген мағынада жұмсалған.

Түсіндірме сөздік *арай* сөзінің бірінші мағынасы «таң атар кездегі күн шапағы, шұғыласы» дегенді көрсетеді (ҚТТС, 1974, I, 305). Бұл мағынаның түп-төркіні түркі-монғол тілдеріне немесе монғол тілдеріне тән *арай* сөзіне қатысты болу керек. Монғол тілінде *арай* «едва, еле, чуть, почти, немного» дегендерді білдіреді (Монг.-русск. сл. 41). Қазақ тілінде *арай* — енді-енді шашырай бастаған таң шапағы болғандықтан, мұнда «енді-енді, білінер-білінбес, әрең-әрең» деген мәнді камти айтылған.

Арай сөзінің «ақырын, ептеп, біртіндеп» мағынасын Мұхтар Әуезов қолданған. «Абай» операсының либреттосында жазушы Ажардың аузына:

Өлмек ем сол энге ұйып *арай-арай*,
Ол бірге өшпек болды *арай-арай*.

Көрлім де бекінгенін бірге өлмекке
Тірлікке мен шақырдым *арай-арай!* —

теген сөздерді салады.

Ару. Қазірде де тілімізде бар *ару* сөзін ертедегі қазақ әдебиеті нұсқаларынан жиірек кездестіреміз, мұнда бұл сөз екі түрлі ұғымда келеді. Бірі — *әйел, қыз* деген сөздерден бұрын тұрып, «сұлу, сүйкімді», «абзал, ардақты» дегенді білдіреді, немесе жеке тұрып, «сұлу қыз, сүйікті әйел» деген мәнде жұмсалады. Доспамбет жырау өзі туралы толғауының бір жерінде:

Алғаным Әли ағаның қызы еді,
Қас *арудың* өзі еді.
Маңдайы күнге тимеген,
Желге шашы үрмеген.
Серіліні адам бетін көрмеген, —

дейді. Сонымен қатар. XV—XVII ғасырлардағы нұсқалардан *ару ат, ару ұл, ару батыр* деген тіркестерді ұшыратамыз.

Ақтабан *ару торы* ат жайлаған («Ер Шобан»)
Айсұлдың *ару Әметі* тұрғанда...
Айсаның *ару ұлы* Қолай бар (Шалқиіз).

Бұл күнде *ару ат, ару жігіт* деген тіркестер құлаққа жат естіледі. Қазірде *ару* сөзі әйелге, көбінесе сұлу жас қызға қатысты қолданылса, ертеректе *ару* сөзінің «пак, таза, кіршіксіз» және діни ұғымдағы «әулие, игі» және осылардан барып «игі, мінсіз, игілікті, асыл, күнәсыз, пак» деген ауыспалы мағыналары болған. Сондықтан көне түркі ескерткіштерінде *арығ тон* (таза киім), *аруғ ауқ* (адал тамақ), *қылқы аруғ* (мінез-құлқы игі), *ару күміс* (таза күміс) деген тіркестерді көреміз. Көне түркі ескерткіштеріндегі *аруғ қызлар* тіркесі осы күнгі қазақ тіліндегідей «жалпы сұлу қыздар» емес, «күнәсыз пак қыздар» деген ұғымда келеді. Орта ғасырлардағы түркі жазбаларында да *ару (ары, арығ, аруғ, арық)* сөзінің «таза, кіршіксіз, әулие, игі» мағыналары сақталған. Мұнда да *ары тон* (таза киім), *ары гауһәр* (шынайы гауһәр), *арық гүл* (таза гүл), *арығ сув* (таза, ағын су), *арығ сифат* (игі сипат) деген тіркестерді көреміз. Бұл сөз, тегі, тек түркі емес, түркі-монғол тілдеріне ортақ ежелгі сөз болуы керек. Өйткені монғол тілінде де *ариг* сөзі «таза» мәнін береді. Монғолша *ариг ус* — ауыз су (таза, ишуге келетін су), *арилах* (мұндағы -х — тұйық естіктің жұрнағы, қазақша -у — *арулау* дегендегі

сияқты) — «тазарту, тнылу (жауынның ашылуы), жойылу, жоғалу» мағынасын береді, ал *ариулах* қазақша *арулау* дегенмен мәндес діни сөз; *ариун* — 1) киелі, әулие, таза, адал, 2) үсті-басы таза жүретін деген мәндегі сөздер.

Жоғарыда қазақ өлеңдерінде кездескен *ару* сөзінің жылқыға және ер адамға қатысты айтылған сәттері бұл сөздің көне мағыналарының қазақ тілінде де қолданылатындығын танытады. Дегенмен *ару* сөзінің көне мағыналарының баршасы қазақ тілінде біз сөз етіп отырған дәуірлерде-ақ сақталмаған. Мысалы, бұл сөздің су, киім, тамақ сияқтыларға қатысты қолданылуы кездеспейді. Тек адам мен оның жан серігі — жылқыға байланысты қолданысын көреміз және «игі, мінсіз» дегеннен ауысқан, «өте жақсы, абзал» деген мәндерде келгенін байқаймыз.

Ару түбірінен жасалған туынды сөздер де ұмытылған, мысалы, *арусыну*, *арулық* сөздері бұл күнде жоқ, немесе *ару* сөзінің қолдану аясы тарылып, белгілі бір тіркесте ғана сақталған. Ол — *арулау* етістігі. Бұл сөз өлікті «ақ жуып, арулап қою (көму)» тіркесінде ғана қолданылады. Өлікті *арулап таза жудыру* тіркесі қырғыз тілінде де бар. Ол — «өлікті тазалап жуу» деп түсіндіріледі (Юдахин, 71). Ал қазақ тілінде *өлікті арулап жуу, таза арулау, арулап көму (қою)* тіркестері бар. Сірә, мұнда «тазалау», «тазалап жуу» мәнімен қатар (ол мәнді *ақ жуу* тіркесі де береді), «кастерлеу, әулие тұту» мәні де бар тәрізді. Өйткені *ару* түбірінің діни ұғымдағы бір мағынасы — «әулие» («святой, священный»), «құдайы» («божественный»), осыдан өлген адамдарды *арулап көму* — оны әулие тұтып, құдайдай кастерлеп жерлеу дегенге де саяды. Бұл сөздің «әулие, әулинедей кастерлі, ардақты» мәні кәрі, ардақты әйелге айтылатын *аруана* тіркесінде де байқалады.

Ару сөзінің «таза, игі» ұғымы қазақ тілінде, біздіңше, және бір жерде сақталған сияқты. Ол — *ар ма! армысыз!* деп амандасқанда айтылатын сөзде. Мұның өзі де көне. Қазірде қолданыстан шығып бара жатқан сөз. Қазақтың жырлары мен ертегі-аңыздарында көбірек сақталған. Көріскенде *арбаң* деп амандасу қырғыз әдебиетінде, әсіресе оның оңтүстік диалектінде кездеседі. Оның морфологиялық құрылымын К. К. Юдахин *ары + ба + ң* деп береді де, мағынасын «шаршау, шаршап-шалдығу, арықтау» мәніндегі *ару* етістігімен байланысты-

рады, яғни *арбаң* — «шаршама (не уставайте)» деген сөз деп түсіндіреді. Біздің топшылауымызша, қазақ, қырғыз және татар тілінің кейбір диалектісінде кездесетін *ар ма*, *армысыз*, *арбаң*, *арумы* сөздерінің түбірі «шаршау» мағынасындағы *ары* емес, «таза», одан барып, «ауру-сырқаудан таза, есен-сау, аман» мағынасындағы *ары* (*арығ*, *ару*). сөзі болар дейміз. *Ару ма* (татарша *ар мы*, қырғызша *ары ба* сөздері) — «деніңіз таза ма, ауру-сырқаудан аман, есен-сауымысыз» деген ұзақ амандықтың шағын варианты болар. Ал *ару ма* (*ары ма*) деген жеке сөз бен шылаудың *арма* (қазақша көбінесе *ар ма* деп жазылып жүр); *арба(ң)* болып, ортадағы *ы* (*у*), *ығ* дыбыстарының түсіп қалуы — тілде бар құбылыс. Бұл амандыққа: *бар бол!* деп сәлем қайтару «бәрекеңді! рахмет!» деген мағынаны білдіреді деп ойлаймыз.

Ару (*ары*) сөзінің «таза, күнәсыз» мағынасы қазақ тіліндегі *арылу* етістігінде де сақталған. *Арылмақ* сөзі қазіргі түрік тілінде екі түрлі ұқсас мәнде жұмсалады: 1) тазару, таза болу, 3) аурудан сауығу, жазылу (Турецк.-русс. сж., 1977, 62). Татар тілінде де *ару* — таза, *арулық* — тазалық, *аруламақ* — тазарту, *ару су* — таза су. Қазіргі қазақ тілінде *арылу* сөзі «бірнәрседен құтылу, тазару» одан барып «ақталу» деген ауыспалы мәнде жұмсалады. (ҚТТС, 1974, I, 360).

Аса жұрт. «Қыз Жібек», «Айман — Шолпан» жырларында *аса жұрт* тіркесі кездеседі.

Асудан келген қоңыр қаз,

Аса жұрттың елінде...

Аса жұртқа барғанда,

Елдің көркі мал дейді («Қыз Жібек»).

Баласы аса жұрттың мейман келді («Айман-Шолпан»).

Бұл жердегі контекске қарағанда, *аса жұрт* тіркесі «жәст жұрт» дегенге мензейді. «Қыз Жібек» жырының бір басылымында бұл тіркесті осылай түсініп, «жат ел» деп де мағынада деп сілтеме береді. Бірақ *аса жұрт* тіркесінің бұл күнде мағынасы көмескілене түскендіктен, екінші бір жырда («Айман — Шолпанда») бұны «асқан жұрт» деп түсіндіреді. Бірақ контекстегі мағынасы оқуында де бірдей. Бұл тіркесті Махамбет ақын да келтіреді.

Атаманға жол бердік —

Аса жұртты меңгердік.

Бірақ Махамбет қолданысында бұл тіркес мағынасы «жат жұрт» дегеннен гөрі, «өз жұрты» дегенге көбірек келеді. К. К. Юдахиннің сөздігіне қарағанда, *аса* сөзі қырғыз тілінің солтүстік диалектісінде қолданылады, ол — араб тілінен енген сөз, мағынасы «туысқан адам, семья мүшесі» (Юдахин, 74). Мүмкін, о баста арабтың *аса* сөзі қазақ тілінде де *жұрт, ру* («Қыз Жібекте»: *аса руға* барғанда) сөздерімен тіркесіп, «туысқан ел, өз жұрты» дегенді білдірген болар, одан қарама-қарсы мағынаға ауысуы — тілде болатын құбылыс.

Асыра жұрт. «Қобыланды батыр» жырында: *асыра (асыра) жұрт* деген тіркес те кездеседі.

Асыра кыпшақ баласы
Жатқаннан соң байлауда...
Арыстан туған екен деп
Асыра жұрты қуанды.

Көне түркі тілдерінде *асыра* деген сөздің бір мағынасы «низкий, смиренный, покорный» дегенді білдірген (*асыра көңүл* — смиренное сердце — ДС, 61). Жоғарыдағы жыр жолдарындағы *асыра* сөзі де «бағынышты, бағынған, бас иген» деген мәнді білдіреді. Жалпы *жұрт* сөзі — түркі тілдерінде өте көнеден келе жатқан, терминдік мәні болған сөз. Ұзақ уақыт сақталып келген терминдік мағынасы — «ел, белгілі бір қауым, этникалық құрам, белгілі бір атымен аталған халық» деген мағына. *Жұрт* сөзі қазақ тілінде осы мағыналарда әр алуан эпитетпен қолданылып келген: *астана жұрт, аса жұрт, асыра жұрт, ауыр жұрт, байтақ жұрт* т. т. Қарақалпақ тілінде *кесе жұрт* тіркесі қолданылады, мағынасы «басқа ел, бөгде жұрт».

Астана жұрт. «Батырлар жырларында», Махамбетте, Шернияз, Нұрым сияқты өткен ғасырларда жасаған ақындар тілінде *астана жұрт, астана халық* деген тіркестер кездеседі. Мысалы, Махамбетте:

Айғайда белдік байланған,
Астана жұртын айналған. Нұрым жырауда:
Лузын көпке теңгерген.
Астана жұртын меңгерген.

1878 жылғы А. Старчевский құрастырған екі тілдік сөздікте, 1897 жылы Орынборда шыққан «Қазақша-орысша сөздікте» *астана жұрт, астана халық* дегендер «многочисленный народ» деп аударылыпты. Л. Будагов

бұл сөз түркі тілдеріне парсының *астан*, *астанә* (порог, дверь, дворец) деген сөзінен ауыскандығын айта келіп, қазақ тілінде *астана жұрт* тіркесі бар екенін көрсетеді де, оны «многочисленный, великий народ» деп аударарды (Будагов, I, 40). В. В. Радлов бұл сөздің азербайжан тілінде «порог, двор, придворный штат» деген мағыналары барын көрсетеді (Радлов, т. I, часть I). Сірә, қазіргі қазақ тіліндегі *астана* сөзінің «белгілі бір мемлекеттің, елдің орталық қаласы» деген ұғымы бұл сөздің парсы тіліндегі «двор» мағынасынан алынған болу керек, яғни үкіметтің резиденциясы орналасқан қала дегенді білдіреді. Ал өткен ғасырларда қолданылған *астана жұрт* тіркесінде, біздің байқауымызша, В. В. Радлов көрсеткендей, «придворный штат» деген мән бар тәрізді, яғни «белгілі бір «дворға» (хандыққа) қараған жұрт» деген мағынада айтылса керек. Жоғарғы текстерде бұл тіркес «қол астындағы, өзіне қараған, соңынан ерген халық, жұрт» деген мәнде қолданылғанға ұқсайды. Сонда *астана жұрт* тіркесі «көп, ұлы халық» дегеннен гөрі, «біреудің (ханның, батырдың) қол астындағы («табалдырығындағы») ел-жұрт» деген мағынаны білдіретін тәрізді. *Астана* сөзінің «табалдырық» мағынасы қазақ тілінің говорларында сақталған. Ж. Досқараевтың көрсетуі бойынша, Жамбыл облысының тұрғындары үйдің табалдырығын *астана* деп атайды (Досқараев, II, 13).

Ауыр. Қазақтың батырлар жырлары мен лиро-эпостарында, XV—XIX ғғ. ақын-жыраулар тілінде *ауыр әскер*, *ауыр қол*, *ауыр жұрт*, *ауыр дәулет* сияқты тіркестер кездеседі. Мысалы:

Алқалаған *ауыр қолдар* тоқтарға
Арыстанбек ұлы Сұлтан бар («Ер Шобан»);
Тебірлерге қалғанда,
Тенселер сойды *ауыр ноғай жұртыңыз*...
Тебіренсе *ауыр жұртын* тындырмас (Шалқияз).
Ауыр әскер қосымен («Қобыланды»);
Ауыр әскерге жолықтың (Радлов, VII).

Ауыр әскер қол түрінде бұл тіркесті Махамбет ақын да бірнеше рет пайдаланады. Мұндағы *ауыр* сөзі бұл күнде салмаққа және қиындыққа қатысты айтылатын сөз (*ауыр бағға*, *ауыр жұмыс*). Оның «қайғылы» (*ауыр хабар*) «өте үлкен, төзуге болмайтын» (*ауыр қылмыс*), «қауіпті, қатерлі» (*ауыр жара*), «байсалды» («*ауыр қозғалу*») деген ауыспалы мағыналары да жоғарыдағы екі

мағынасынан өрбіген. Ал *ауыр қол*, *ауыр жұрт* дегендерде *ауыр* сөзі «көп, сансыз» деген мағынада келген.

Махамбет акын бір өлеңінде «ауыр әскер қол» десе, екінші бір жерлерде осы ұғымды «мын сан әскер қол», «сан шерулі қол», «көп әскер» деген синонимдерімен білдіреді. Дулат Бабатайұлы бұл ұғымды «ұлы шерік қол» деп береді. Бұл сөздің (*ағыр* тұлғасында) орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде «бағалы, күшті» және «көп, сансыз» («многочисленный») деген мағыналары бар: *ағыр черик* — многочисленное войско (қазақша *ауыр қол* дегеннің тура эквиваленті) (Наджип, Архаизмы... 80; Фазылов, I, 104).

«Қозы Көрпеш» жырында ол *даулет* сөзімен тіркеседі де, онда да «көп, мол, сансыз» дегенді білдіреді:

Ауыр даулет беріпті алла несіп («Қозы Көрпеш»).

Ауыр сөзінің қазақ тілінде *жұрт* сөзімен тіркесіп қолданылатынын Шоқан да айтады. Ол профессор И. Н. Березинге жазған хатында Тоқтамыс хан жарлығындағы кейбір түркі сөздерінің қазақ тілінде бар-жоғын көрсетеді. Соның бірі — *ноғайлының ауыр жұрт* тіркесі; қазақтар өзінің батырлар жырларында Алтын Орданы «ноғайлының ауыр жұрты» деп атаған дейді (Валиханов, I, 121). Л. Будагов *ағыр* (*ауыр*) сөзінің өзге түркі тілдерінде (азербайжан, түрік) «маңызды, ұлы, үлкен, қымбат, бағалы, сыйлы» деген ауыспалы мәнде қолданылатынын да көрсетеді (Будагов, I, 61). *Ауыр* сөзінің бұл мағыналары қазақ тілінде болған. Мысалы:

Алдаспан *ауыр* қылыш суырған («Ер Шобан»). —

дегендегі *ауыр* сөзінің мағынасы салмаққа қатысты емес, «бағалы, құнды», демек, «өткір қылыш» деген ұғымда. Ал көне түркі тілдерінде *ағыр* сөзінің екінші мағынасы «бағалы, қымбат», «сыйлы, құрметті» дегенді білдірген (ДС, 19).

Бұл күнде *ауыр* сөзі «көп, мол» мағынасында жаңадан тіркес құрап қолданылмайды. Ертедегі әдебиет нұсқалары мен жырларда кездесетін *ауыр жұрт*, *ауыр қол*, *ауыр әскер*, *ауыр даулет* дегендердегі *ауыр* сөзінің мағынасы қазіргі мағыналарынан өзгеше деп тану керек, ол — «көп, ұлы, үлкен, қымбат, бағалы» деген ауыспалы мағыналар. Әрине, бұл сөздің осы күнгідей салмаққа, қиындыққа қатысты мағынасы және осылардан ауысқан өзге де мағыналары ертедегі қазақ тілінде де болған.

Байсалды. Байсал табу. *Байсал* сөзі қазіргі әдеби тілімізде жеке тұрып көп қолданылмайды. Ол не *байсалды* деген туынды сөз түрінде, не *байсал табу*, *бойы байсал тарту* деген тіркес түрінде келеді. *Байсалды* сөзі «сабырлы, ұстамды, байыпты» деген сын есім мағынасында көбінесе адамға байланысты айтылады. Ал бұл сөздің қазақ тіліндегі ертеректегі мағынасы адамға қатысты «сабыр» дегеннен гөрі, жалпы мәндегі «тыным, тыныштық» деген екендігі байқалады. *Байсал табу* деген тіркестің «тынышталу», «тыным табу», «тыну» деген мағынасы осыған саяды. Қазақ тілінде ертеректе «көш байсалды болсын!» деген тілек сөз болған. Мұнда *байсалды* сөзі осы күнгідей «сабырлы, ұстамды» деген мәнде емес, «тыныш, тыныштықты» деген мағынада келген.

Байтөбеті маңкылдап
Байсал тауып үрген жер...
Қөштің *байсал тапқаны* —
Қөкорайға конғаны.
Даудың *байсал тапқаны* —
Тәрсінге барғаны (С. Сейфуллин, VI, 53), —

деген ескі нақыл сөздерде *байсал табу* фразасы «тыным табу» («орналасу, шешілу») дегенді аңғартады.

Бұхар жыраудың: «*Байсалды* үйге түсіңіз» дегеніндегі *байсал* сөзі де — «тыныш, ұрыс-керіссіз» деген мәнде. Демек, *байсалды*, *байсал табу* сөздері бұрынырақ қазіргіден өзгешелеу мәнде де жұмсалған.

Байтақ. Өткен дәуірлердегі қазақ тілінде *байтақ* сөзі актив қолданылған. Шалкиіздің бір толғауында:

Алаштан *байтақ* озбаса,
Сыпайшылық сүрмен-ді, —

деп келеді. *Байтақ* сөзі «Батырлар жырында» тіпті жиі кездеседі. Бұларда:

Байтағымның ішінде
Он сан елім ноғайлы...
Менен қалған *байтақ* ел, —

деген жолдарды кездестіреміз. Бұл сөз Махамбет ақынында да бар:

Біздің ер Исатай өлген күн,
Он сан *байтақ* бұлген күн.

Байтақ сөзі бұл күндегі әдеби тілімізде «ұшы-қыры жоқ, кең» (ҚТТС, 1976, II, 41) деген сын есімдік мағынада қолданылады. Ал жоғарғы мысалдарда бұл сөз

і. осы көрсетілген ұғымда емес. *Байтақ* сөзі бұрын қазақ
2. тілінде зат есім мағынасында қолданылып, «белгілі бір
3. этникалық-территориялық единица (мысалы, хандық
4. сияқты), ел, жұрт» деген мағынаны білдірген. Эпоста
5. сюзерінің (ханына) өкпелеп, қайрылмай кеткен ба-
6. тырға кері қайт деп өтіне келген елші:

*Байтақ бөліп береді,
Патшалықты құр сәна, — деп уәде береді.*

Мұндағы *байтақ* деп отырғаны — белгілі бір террито-
риядағы белгілі бір құрамды ел, яғни кіші-гірім хандық.
Бұл сөздің осы мағынасы қазірде де қолданылатын
байтақ ел, байтақ жұрт деген тұрақты тіркестердің қа-
лыптасуына себепкер болған. О баста *байтақ ел, байтақ
жұрт* дегендер қазіргідей «барлық ел, барлық жұрт»
дегенді емес, жалпы белгілі бір этникалық-территория-
лық единица, яғни *ел* және *жұрт* деген жеке сөздердің
баламасы ретінде жұмсалған (мағынасы жақын сөздер-
дің қатар айтылып қолданылуы — плеоназмдар тіліміз-
де өте жиі кездесетіні мәлім, мысалы, *ел-жұрт, телегей-
теңіз, бекер босқа, құр текке* деген сөздер сияқты). *Он
сан байтақ* тіркесі — «көп рудан, көп халықтан құрал-
ған ел (хандық, мемлекет т. б.)» деген мағынадағы ме-
тафоралық тіркес. Осы сөздің бұл мағынасы *байтақ ел,
байтақ жұрт* дегендерді өткен ғасырдағы қазақша-орыс-
ша, орысша-қазақша екі тілдік сөздіктердің «многочис-
ленный народ» деп аударуларына себепкер болған тә-
різді. Келе-келе, біздің кезеңімізде, *байтақ* сөзінің о
бастағы мағынасы өзгеріп, «кең, ұшы-қиыры жоқ, үл-
кен; барлық» деген мәнге не болып, өзге сөздермен тір-
кесте ғана қолданылатын болған. Мысалы, *байтақ да-
ла, байтақ өлке, кең байтақ, ұлан байтақ*. Ал қырғыз
тілінің диалектісінде бұл сөз «алыс, қиыр» және «өте
ертедегі, баяғы» деген мағынада жұмсалатындығы көне
сөздердің алғашқы мағынасының көмескіленіп, ауыспа-
лы бірнеше мәнге не болатындығын танытады.

Байтақ сөзінің өзі қазақ, қырғыз сияқты түркі тіл-
деріне өте ертеде парсы тілінен енген болу керек. Пар-
сыша *пайтахт* сөзі «астана (дәлме-дәл: тақтың төменгі
жағы)» дегенді білдіреді. Түркі тілдерінде «тақтың тө-
менгі жағы» дегеннен «тақта отырған билеушінің (хан-
ның) аяқ астындағы (қол астындағы) бағынышты ел»
деген ауыспалы мән пайда болғанға ұқсайды. *Байтақ*
сөзінің «жұрт» деген мағынаны білдіретіндігін қазақ

тіліндегі көне мұраларда және жырларда кездесетін: *астана жұрт* тіркесі дәлелдей түседі. Бұл — *байтақ жұрт* дегеннің тура дублеті. Мағыналары бірдей.

Қазақ тілінде *байтақ* сөзінің «астана, орталық қала-мағынасындағы қолданысы да жоқ емес. Алпамыс батыр:

Байсын деген өз елім
Жиделі *байтақ* қаламыз, —

дейді. Мұндағы *байтақ қала* тіркесінің өзі «орталық астана қала» дегенді аңғартады.

Байтақ сөзінің қазақ тілінде «кен, үлкен, ұшы-қиырсыз» деген ауыспалы мағынада қолданылуы тіпті ауыз әдебиетінің өзінде де байқалады. Мысалы, «Қобыланды» жырында:

Жасыл *байтақ* жері бар,
Айдынды шалқар көлі бар, —

деген жолдарда *байтақ* сөзі осы күнгідей сын есім мағынасында.

Барым: «Алпамыс» жырында:

Талқан қыл алды шаһарымды,
Талауға салды *барымды*, —

деген жол бар. Мұндағы *барым* сөзін әдетте «қолымдағы бар нәрсені (байлықты, малды)» талап әкетті деп түсінеміз де, *барым* сөзінің түбірі *бар* (орысша: *есть*) сөзі болар деп ойлаймыз. Ал шындығында *барым* сөзі көне түркі тілдерінде «мал (скот)» және «мүлік» деген екі мағынаны білдірген (ДС, 84). Сонда бұл сөздегі *-ым* қосымшасы тәуелдік жалғауы емес, жұрнақ болып табылады. Жоғарғы сөйлем қазіргі тілмен айтсақ, *талауға салды малымды* немесе *талауға салды мүлімді* деп айтылар еді. Қазақ тілінде *бар малы* (*бар малым, малың*) деген тіркес о баста *барым-мал* болуы да мүмкін, сонда бұл — «бүкіл, барлық мал» деген мағынаны емес, жалпы «мал-мүлік» деген жинақтау ұғымдағы сөз болып шығады. Қазақ тілінде «мал-мүлік» ұғымындағы *барым* тұлғасы ұмыт бола түскендіктен, кейде қысқарып *бар* түрінде де қолданылғаны байқалады.

Барымта. Бұл сөзге «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» былайша анықтама береді: «Кектеніп жауласқан екі рудың бірінің бірі мал-мүлкін күшпен тартып алуы» (ҚТТС, II, 1976, 109). Бұл — дәл анықтама емес. Бірін-

шіден, барымтаға кектеніп, жауласқан сайын бара бермейді, екіншіден, барымта — рулар арасында ғана емес, жеке адамдар арасында да болатын акт. *Барымта* сөзінің мағынасын өткен ғасырдағы қазақша-орысша сөздіктер дәлірек көрсетеді. Мысалы, 1897 жылы Орынборда шыққан қазақша-орысша сөздікте: *Барымта, баранта* — задержание или захват скота или вещей самоуправно за долг или хищения чего или другую обиду» деп берсе, Л. Будагов бұл іс-әрекеттің ертеректегі мәнін аша түседі: «Баранта в прежнее время (демек, ХІХ ғасырға дейін — Р. С.) совершалась вследствие междоусобий, происходивших обыкновенно от нежелания одной из спорящих сторон покоряться приговору старшин. В таком случае, обиженная сторона имела законное право добиться удовлетворения силою, т. е. делала нападение на скот и захватывала людей» (Будагов, I, 224). Демек, дауласқан екі жақтың (дау-дамай ру арасында да, жеке адамдар арасында да болуы мүмкін) айыптысы билікке көнбей, кесілген құнды, айыпты т. т. төлемесе немесе түгел төлемесе, даулаушы жақ оны күшпен төлету шарасын істейді. Ол — барымталау актісі. *Барымта* — би (билер) кескен үкімді жазықты жақтың дұрыс орындамағанын даулаушы жақтың дәлелдеу актісі. Ал *барымта* сөзінің төркіні монғолдың *барымт* сөзімен мағыналас деп есептейміз. Монғолша *барымт* — 1) основание, доказательство, довод, аргумент; 2) факт, обстоятельство; 3) счет деген мағыналарды білдіреді. Қазақтағы *барымта* — о баста құр тартып алу, талау емес, өзіне билікпен кесілген айып, құн сияқтылардың тиісті екендігін дәлелдеудің әрекеті. Сондықтан ертеректе тек мал-мүлік емес, адамдар да барымтаға ілігетін болған (мысалы, қанға қан, жанға жан сұрайтын сәттерде). Әрине, барымтаға алынған зат (көбінесе мал, оның ішінде жылқы) даулаушыға тиісті мөлшерден артық болып кетеді (немесе айыпты жаққа солай көрінеді), сондықтан *барымтаға қарымты* қайтарылады. *Қарымты/қарымта* сөзі де монғолдың *хариу* сөзімен түбірлес, бұл сөз монғолша «қайтару, жауап, есені қайтару» дегенді білдіреді. Осы мағынадағы *қару* сөзі қазақта да қолданылады: бір нәрсенің (іс-әрекеттің) *қаруын қайтару* — яғни белгілі бір іс-әрекетке жауап ретінде, оның ессін қайтаратын іс-әрекет істеу. Тегі, *барымта, қарымты* дегендер ертеден келе жатқан, монғол-түркі тайпаларының көпшілігінде орын алған

іс-әрекет, жөн-жосық болған болу керек. Сондықтан қазақ тіліндегі *барымта*, *қарымты* (*қарымта*) сөздері соңғы дәуірлерде монғол тілінен енген емес, өте ертедегі бар ортақ сөздер деп санаған жөн. Ал әр кезеңде *барымтаның* өзінің сипатының өзгеруіне байланысты, бұл сөздің беретін мағынасы да өзгеріп отырған. Соңғы дәуірлерде, Л. Будаговтың айтуына қарағанда, *барымта* сөзі өткен ғасырдың соңғы кезеңдерінде-ақ «жай талау, тонау» («выражаст просто грабеж») деген мағынаны да білдіруге көшкен тәрізді.

Берен. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері бұл сөздің көп мағыналы екенін дұрыс танытып келеді. Бірақ мағыналарының көпшілігі бұл күнде ұмыт бола бастаған. Мысалы, көп томдық түсіндірме сөздік *берен* сөзінің бір мәні «қымбат, асыл мата» десе, екі томдық түсіндірме сөздік «гүл салып тоқылған масаты, жібек мата» дейді. Ал өткен ғасырда сөздік құрастырған Н. Ильминский *берен* сөзінің екі мағынасын көрсетеді: бірі — ең жақсы барқыт, екіншісі — ең мықты болат (Ильминский, 88). Біздіңше, Ильминскийдің түсіндірмесі нақты, *берен* деп қазақтар жалпы жақсы матаны емес, ең жақсы (күлпырған) барқытты атаған. Қазақтар мақта матаны көбінесе *мата* деп, барқытты *барқыт*, *мақпал* деп, жібекті *шұға*, *шәйі*, *атлас*, *масаты* деп атағаны белгілі. Сондықтан өлең-жырларда кездесетін *берен* сөзінің бір мағынасын «ең жақсы барқыт» деп түсінген жөн. Мысалы, «Қобыландыда»:

Байдың қызы жамылар
Масаты мен *беренді*.

Бұл сөздің Н. И. Ильминский көрсеткен екінші мағынасынан ауысып, берік металл шығыршықтардан жасалған сауытты да (*көбе*, *сауыт*, *кіреуке* сөздерін қараңыз), асыл болаттан жасалған семсер немесе қылышты да (кейде тіпті кездік, пышақтарды да) *берен* деп атағаны көбінесе көне өлең-жырларда жиі ұшырасады:

Қынабынан суырып,
Қолына алды *беренді* («Алпамыс»).
Керегеде ақ *берен*
Мұны да белге шалады («Кенес батыр»).

Берен сөзінің «болаттай мықты, күшті адам, асыл адам» деген үшінші ауыспалы мағынасы өткенде де, қазірде де жиі қолданылады. Мысалы,

Бөкенбайдай жас берен
Жылқыны іздеп барғасын («Ер Қосай»).
Сансызбай атты жас берен
Толғана мойнын бұрады («Қыз Жібек»).
Тал бойына бір берен
Таба алмады жарасар («Қамбар»).

Соңғы мысалдағы *берен* сөзін осы жырды бастаушылар «ақылды» деп түсіндіреді, дұрысында бұл да жоғарғы мысалдардағыдай «батыр, мықты, асыл адам» деген мағынада жұмсалған сөз. Бұл сияқты әр кітапта әр түрлі (бір-біріне жуық болғанмен) түсіндірілуі *берен* сөзінің өткендегі қолданысының (мағынасының) көмескілене түскендігінен. Сондықтан батырлар жырлары мен лиро-эпостарда, Махамбет, Дулат сияқты ақындарда жиі кездесетін *берен* сөзін контекске қарай бес түрлі мағынада түсіну керек: 1) ең мықты болат, берік металл; 2) сол болаттан, металдан жасалған қылыш, семсер, кездік, қанжар, пышақ т. б. 3) сауыт, көбе; 4) батыр, күшті, мықты адам; асыл адам; 5) ең жақсы барқыт.

Бұлу. Батырлар жырында да, XV—XIX ғасырларда жасаған қазақ ақын-жырауларының тілінде де *бұлу* етістігі кездеседі:

Он сан ноғай бұлгенде,
Ормамбет хан өлгенде...
Осы айтқаным болмаса,
Ноғайлы елің бұледі («Қамбар»);
Кіші кара қалмақ бұлерде...
Еңсесі биік кең сарай
Морттық болар бұлген соң (Бұхар).

«XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» атты кітапта (Алматы, 1962) соңғы жолдағы соңғы сөздер *бөлген соң* болып жазылған, алдыңғы жолдағы *бұлерде* сөзіне *бүлінерде* деп түсінік берілген. Әрине, екеуі де қате және бұлар *бұлу* сөзінің бұл күнде мағынасы көмескі тартқандығынан туған қателер. Бұл сөзді Махамбет те қолданады:

Біздің ер Исатай өлген күн
Он сан байтақ бұлген күн.

Бұл мысалдардың барлығында да *бұлу* етістігі «белгілі бір халықтың ойрандалуы; ыдырауы; тозуы» мағыналарын білдіреді.

Бұлу етістігінен жасалған *бүлік* сөзін өткен ғасырдағы қазақ тілі лексикографтары «разорение, гибель»

деп көрсетеді (Қирг.-русск. сл., 1897), ал қазіргі күнді бұл сөз «шырық бұзатын дау-жанжал, өкімет билігін қарсы құралды дүмпу» деген мағынаға ие сөз (ҚТҒО 1976, II, 568).

Қазірде актив қолданылмайтын, мағынасы күшсіз теге бастаған сөз болғандықтан, *бұлу*-дің орнына *бүліну*, *бөлу* деп жазушылық жиі кездеседі. Тіпті *бұлу* сөзі *бүліну* сөзінің өзгеше грамматикалық тұлғада тұрған варианты деп ұғушылық та бар. Мысалы, «*Бұлген* елден *бүлдірге* алма» түрінде айтылуға тиісті мақалды кейбір кітаптарда «*Бүлінген* елден *бүлдірге* алма» деп жазып жүр. Шындығында *бүліну* сөзі «тозу, ыдырау, ойрандалу» мәнінде келсе, оның *бұлу* сөзімен түбірлес екені хақ. Ал бірақ ертеректегі қазақ тілінде жоғарыдағы мағынада *бүліну* емес, *бұлу* сөзі қолданылған және оның көбінесе *он сан ноғай бүлгенде; он сан байтақ бүледі, ноғайлы елің бүледі* деген түрде келуі бұл тіркестің ноғайлы одағының (хандығының) ыдырауы, тозуы тұсында туған немесе сол тұста активтенген образды сөздер екенін аңғартады.

Бұлу сөзі қазақтың мақал-мәтелдерінде де сақталған: *Бұлген* елден *бүлдірге* алма; *Озбыр олжа үшін өледі, күншіл күндеумен бүледі* т. б.

Бүліну етістігі белгілі бір жұрттың (хандықтың, патшалықтың, тайпалар одағының, үлкенді-кішілі ел ішінің) жаудан жеңіліп ойрандалуы, ыдырауы мағынасында қолданылуынан гөрі, бір нәрсенің бұзылуы, қирауы деген мағынаны білдіруге бейімдеу. Бұдан да басқа *бүліну* сөзінің: 1) әлекке түсіп әбігерлену; 2) зақым келу; 3) ластанып былғану; 4) өз-өзінен ашулану сияқты мағыналарды білдіретіні мәлім, ал бірақ бұл мағыналардың бірде-біреуін *бұлу* етістігі бермейді. Сондықтан түбірлері бір болғанмен, *бұлу* сөзі *бүліну* сөзінің көне варианты, яғни тепе-тең баламасы деп санауға болмайды. Осы себептен де *бұлу* сөзін *бүліну* деп алмастыруға және болмайды. Өткендегі мұраларда *бүліну* сөзі соңғы мағыналарда қолданылған. Мысалы, Махамбет:

Жау қарасы көрінді,
Жиылған әскер бүлінді, —

десе, мұндағы *бүліну* — «ойрандалу, ыдырау» мәнінде емес, «әбігерленді, толқды» (орысша «заволновалось») деген мағынада қолданылған.

Бұлан, құлан, тарпан/тарпаң. Қазақтың ауыз әдебиеті

ті мен ертеректегі өлең-жырлары тілінде белгілі бір поэтикалық жүк арқалап, жиі қолданылған сөздердің қатарына *құлан*, *бұлан*, *тарпан* атаулары кіреді:

Құланнан атты кодықты («Қыз Жібек»).

Құлан жортпас құла дүз..

Емен шайнап, тал қайзар

Құлан, *бұлан* баласы (Шалкиіз).

Бүлдіргесі *бұлан* терісі,

Өрімі құнан білдің қайысы (Доспамбет).

Ерді ырғытқан *бұландай* (Сейфуллин, VI, 201).

Тағыдай таңдап су ішкен,

Тарпаңдай тізесін бүгіп от жеген

Тағы сынды жан едік (Махамбет).

Бұл үзінділердің барлығында да *құлан*, *бұлан*, *тарпаң* — мықтылықтың, қайсарлықтың, бас имейтін өрліктің символы. Әңгіме осы жан-жануарлардың өздері жайында емес. Олар образ үшін қолданылған. Олардың ішінде *құлан*—«тағы жылқы», біздің кезімізге дейін сақталып, осы күннің өзінде қорықтарда өсіп-өніп жатқандықтан, бұл сөз түсінікті. Ал *бұлан* — орысша *лось* деп аталатын бұғы тектес ірі жануардың атауы, ертеректе қазақ жерінде көп болып, бұл күнде жойылып кеткен. Өзге кейбір түркі тілдерінде де *бұлан* — «лось» дегенді білдіреді (Будагов, I, 289). *Бұлан* сөзін қазақ ақындары күні кешеге дейін (тіпті қазірде де) еркіндіктің, мықтылықтың образы ретінде жиі пайдаланады. Мысалы, Махамбетте:

Бұландай ерді кескен күн...

Қара *бұлан*ның терісі

Етік қылар күн кайда;

Дулат Бабатайұлында (XIX ғ. орта тұсы):

Бозда жүрген *бұландай*,

Үйде тұрмас ойқастап.

«*Бұланға* ерген шешекке аунар, доңызға ерген балшыққа аунар» деген көне мақалда да *бұлан* — еркіндіктің символы.

Ал *тарпаң* (*тарпан*) сөзін В. В. Радлов қазақ тілінде «тағы жылқы» (дикая лошадь) деген сөз дейді (Радлов, II, 373). Қазақ совет энциклопедиясы *тарпан* — еуропа жабайы жылқысы, кәдімгі жылқының түр тармағы, түсі сұрғылт, арқасы қара жолақты деп анықтама береді (ҚСЭ, X, 567). Демек, тарпаң да, құлан сияқты, тағы жылқының бір түрі.

Сөйтіп, бұл үш атаудың үшеуі де қазақ ауыз әдебие-

ті мен XV—XIX ғ. поэзиясында белгілі бір образ үшін актив қолданылатын сөздер болған.

Бұршақ. «Қамбар батыр» жырында өзіне таласқан қалмақ ханы Мақтымды Қамбар жеңіп сұлатқан соң қыз Лазымның (Назымның) көңілі орнына түседі, оны жыршы:

Мойнынан алған сықылды
Бұрынғы салған бұршағын, —

деп суреттейді де, жырды бастырушылар *мойнына бұршақ салу* деген тіркесті былайша түсіндіреді: «Бұрынғы кезде басына қатты қайғы түскен адам тілек тілеп, мойнына тас (?) байлайтын әдет болған: қайғысы жойылғанда ғана мойнына салғанын алады екен» («Қамбар батыр», Алматы, 1957, 112-бет). Бұл жерде ескі наным-сенімге байланысты ритуалды дұрыс көрсеткен. Бірақ мұндағы *бұршақ* деп тұрғаны тас емес, бұл жері — кәте. Шынында да, өте ертедегі діни наным-сенім бойынша тәңіриден (кейін құдайдан, алладан), әулие-әнбиеден бір нәрсені қатты тілегенде адамдар мойнына көбінесе шылбыр, арқан, жіп, белбеу сияқтыларды салатын болған. Оған «Қыз Жібек» жырындағы мына жолдар да дәлел бола алады. Сансызбай мен Қорен қалмақтың жекпе-жегінде Сансызбайдың мерт болмауын Жібек сұлу құдайынан тілеп:

Көксандалдың шылбырын
Мойнына орап салады,
Бір құдайға зар етіп
Мінәжат қып тұрады.

«Қозы Көрпеш» жырында да:

Мойнына кісесін сап жалынды енді, —

деген жолдарды оқимыз.

Ал *бұршақ* деген «көгеннің желісіне өткізілген, лақ, қозы байлайтын шағын бүлдірге жіп, бір жақ басы — гүйіншек, екінші жақ басы — ескен жіптің тұйық ілмегі» (Қасиманов, 214). Демек, бұл жердегі *бұршақ* сөзінің аспаннан жауатын бұршаққа да, кішкене-кішкене құмалақтай (тастардай) нәрсеге де (мысалы, лобля бұршағы) еш қатысы жоқ. Сондықтан, *бұршақ* сөзінің орнына шылбыр, кісе сияқты өзге де «жіптердің» қолданыла алатынын жоғарғы мысалдар дәлелдейді.

Бұл сөз қазақ тіліндегідей мағынада қырғыз тілінде де қолданылады. Сонымен қатар мұнда *бұршақ* сөзінің

екінші мағынасы және бары көрсетіледі. Ол жалпы мойынға ілінетін жіп (арқан), осыдан барып «тұтқын-да, қапаста болу» («неволя») мағынасы туған: *бурчақтан келу* — освободиться из неволи (Юдахин, 162).

Білік/білек. Ертедегі ноғайлы, қазақ жырауларының бірі Ер Шобанның тілінде:

Сыпайшылық бұ-ды деп,
Ала білек оқ салған, —

деп келетін жыр жолдары бар. Мұндағы *білек* сөзі түсініксіз. Бұл сөз көне жырлардың өзінде өте сирек ұшырайды. Сондықтан бір жерде *білек*, бірде *білік*, тіпті енді бір жерде *бұлық (дай)* деп жазылып жүр. Соңғы тұлғаға қарай зерттеуші Ә. Қайдаров бұл сөзі жайі оғының ағаш сабын (древко стрелы) білдіреді деп табады (Қайдаров, 27). Біздің байқауымызша, «Алпамыс» жырындағы:

Сырым саған түзу-ді
Салакқа салған *бұлықдай*, —

деген жолдардағы *бұлықдай* тұлғасы қате жазылған. Өзге де осы мағыналы жолдармен салыстырсақ, бұл сөз *білікдей* болуы керек: арабша жазылуда дауысты дыбыстың *ы, і, ұ, ү, о, ө* болып оқылуы шартты, контекске қарай кез келгенін қойып оқуға болады, ал соңғы жұрнақтың *-дей* түрінде жазылуы да араб әрпімен жазудың емлесіне байланысты: қазақ сөздерін арабша жазғанда, дауыссыздардың қатаң-ұяң болып келуі сақтала бермеген. Қазақ эпостары ең алғаш хатқа араб жазуымен түсті, қазіргі басылымдары — сол арабша графикадан көшірілген нұсқалар. Сондықтан осы сипаттас (яғни дауысты дыбысы дұрыс оқылмаған) қателерді жиі кездестіреміз. Ә. Қайдаров *білік* сөзінің мағынасын дұрыс тапқан тәрізді. Контекске қарағанда *білік* — жақ оғының сырланатын, қырланатын ағаш жағы (яғни оқтың ұшынан өзге жағы). Бұл сөз орта ғасырлардағы (XIII ғ.) түркі-араб сөздігінде де кездеседі, оны зерттеуші Ә. Құрышжанов сөздік қолжазбасында «все то, что составляет тягу от середины сошника, лемеха» деп көрсетілген дейді (Құрышжанов, 97). Қазақ тілінде *білік ағаш* деген тіркес бар. Ол — арбаның алдыңғы және артқы доңғалақтарын байланыстырып тұратын ағаш. Бұны Жамбыл, Шу өңірлерінде *белағаш* деп атайды (Диал. сөздік, 64). Үй төбесіне салатын арқалықтың

Қазақстанның кейбір өңірлерінде *белағаш* деп аталатынын диалектологтар көрсетеді. Біздіңше, *білік ағаш*, *белағаш* (*білағаш*) дегендер түбірлес сөздер.

Сөйтіп, *білік* (*білек*), *бел* тұлғалары «бір нәрсенің ортан белі, арқауы (остов)» деген ұғымға ие сөздер. Оқтың ұзын арқауы (*ала білік оқ*), арба доңғалақтарын байланыстырып тұратын арқау ағаш (*білік ағаш* > *бел ағаш*), үй төбесінің арқауы — бәрі де *бел* (*біл*, *білік*) *білек* сөздерінің қатысуымен аталады.

Білік сөзін және бір жерде кездестіретін тәріздіміз. Өткен ғасырда В. В. Радлов жинап бастырған қазақ текстерінің ішінде «аяғына бұғау, қолына *білекшің* қойып, зынданға бырақты» деген сөйлемді оқимыз. Мұндағы *білекшің* сөзі де, біздіңше, тұтқынның қолын артына қайырып байлау үшін көлденең қойылатын ағашты білдіретін тәрізді. Өйткені егер бұл сөз *білек* (қолдың білегі) дегеннен жасалған сөз болса, оның тіркесіндегі етістік *қойып* делінбес еді, *салып*, *кигізіп* болар еді. Бұл жорамалымызға және бір дәлел ХІІІ ғасырдың түркі-араб сөздігін зерттеген голланд ғалымы Т. Хоутсма мұндағы *білік* сөзін «оружие, которое носят только за поясом» деп табады (Құрышжанов, 97). Сірә, ғалым *білік* сөзінің түп-төркінінде «бел» («пояс») мағынасы барын сезіп, сол мағынадан шығарып топшыласа керек. Мүмкін, жоғарғы *білекшің* (*білікшің*) сөзі «кішкене білік» (Хоутсма айтқан белге қыстырып жүретін сойыл тәрізді қару) дегенді білдіретін болар. Бірақ бұлардың бәрі жорамалымыз ғана.

Даңға шығу. «Қозы-Көрпеш — Баян сұлу» жырында:

Қарабай Сарыбаймен аңға шыққан
Екеуінің дәуірі даңға шыққан, —

деген жолдар бар. «Ер Сайын» жырында:

Байлығының белгісі
Малы алашқа даң болған (С. Сейфуллин, VI, 310). —

деп келеді. *Даңға шығу* тіркесі «Ер Тарғын» жырында да кездеседі. Бұл тіркес Қазақстанның батыс өлкесінде диалектизм ретінде кейде ауызекі сөйлеу тілінде де ұшырайды. Мағынасы: «белгілі болу, атағы шығу, даңқы шығу». *Даңға шығу* дегеннің бірінші сөзінің түбірі — *даң*. Бұл — жеке тұрып қазірде қолданылмайтын сөз. Ал түркі тілдерінің кейбіреулерінде, мысалы, қырғыз тілінің оңтүстік диалектінде, *даң* — «атақ, белгілілік,

даңқ» мағынасында ұшырасады. Осы түбірден өрбіген *даңдуу* — «белгілі», «атақты», *даңдау* — «біреуді мақтап атағын жаю», *даңдану* — «өзін жақсы жағынан көрсету» деген сөздер қырғыз әдеби тілінде жұмсалады. Қазақ тілінде де «өз атағын өзі көтермелеу» деген мағынада *даңдайсу* (*даң+да+й+сы+у*) деген етістік кездеседі. Демек, *даң* сөзі бір кездерде жеке тұрып, «атақ, даңқ» дегенді білдіргені хақ. Бұл жерде ерекше болып көрінетін құбылыс — *шығу* етістігінің барыс септіктегі сөзді қажет етуі (әдетте *даңы шыққан* болуы керек қой). Сірә, *биікке шықты, тауға шықты* дегендей белгілі *атаққа шықты (ілікті)* деген модельге сай *даңға шықты* болып қалыптасқанға ұқсайды. Қазірде *бой жетті* түрінде айтылатын тіркес ілгеріректе қазақ тілінде *бойға жетті* тұлғасында айтылған. Мысалы, Асанқайғы толғауында:

Қадірін жеңге білмесе,
Бойға жеткен қыз ғаріп.

Даң сөзі осы күнгі әдеби нормадағы *даңқ* сөзімен түбірлес деген пікір бар (Досқараев, II, 43).

Дем тарту. XV—XVII ғасырлардағы өлең-жырлар мен эпостарда:

Балдағы алтын құрыш болат
Ашылып шапсам *дем тартар*
Сусыным қанға қанар деп, —

деп келсе, дәл осы жолдарды Махамбет те қайталайды:

Қарқыны күшті көк семсер
Шапқан сайын *дем тартар*
Сусыным қанға қанар деп.

Дем тарту тіркесінің мағынасы бұл күнде күңгірт. Сондықтан да кейбір жерлерде ол *дом тартар* деп ба-сылған. Бұл фразеологизм, сірә, парсының *дем* сөзінің қатысуымен жасалған болу керек. Бұл сөздің парсы тілінде бірнеше мағынасы бар: қазақ тіліне енген «дем» («ауа жұту») дегеннен басқа және бір мағынасы қылыш, оқ, қайшы, семсер сияқты құралдардың өткір жүзі, ұшы дегенге саяды. Осыдан барып *дем тарту* тіркесі «өткірлене түсу» деген ауыспалы мәнге ие болуы мүмкін. Немесе қазақ, қырғыз тілдерінде осы сөздің «күш, қуат» деген ауыспалы мағынасы және бар екені мәлім. Мысалы, *дем берді, демеді* («қуат берді, жігерлендірді» деген мағынада), қырғыз тіліндегі *дем байлады* («үміт

артты»), *дем кесті, дем суытты, дем басты* («күш-қуатынан айырды; аптығын басты, үркітті» деген мағынада) деген фразалардағы *дем* сөзі «күш, қуат» деген мәнде. Сондықтан *дем тарту* деген тіркес «күші артты» деген ауыспалы мәнде қолданылған сөздер болуы да мүмкін.

Дындан. «Батырлар жырындағы» сұлу қыздың образын бергенде, оны «Шашын *дындан*менен тараған» деп келсіді. Мұндағы *дындан* — тарақ, бірақ мал мүйізінен жасаған жай тарақ емес, піл сүйегінен жасаған қымбат, әссем тарақ. *Дындан* сөзі парсы тілінде «тіс» дегенді білдіреді. *Дәндәна* сөзі бір нәрсенің (мысалы, тарақтың) тісі немесе кішкентай тіс деген мағынада айтылады. Ал түркі тілдеріне енгенде, бұл сөз тарақтың тісін емес, өзін білдіретін мағынаға ауысқан және жай тарақ емес, алыстан келген, сатып алатын қымбат тарақ, мысалы, піл сүйегінен жасалған тарақты атаса керек. Ұйғыр тілінде *дындан* сөзі «піл сүйегі» деген мағынадағы көне сөз деп көрсетілген. Қазақ тілінде бұл сөз *дандан* түрінде де айтылған болу керек. С. Қасиманов «*дандан* — піл сүйегінен істелген тарақ» деп көрсетеді (Қасиманов, 215).

Емсеу, жемсеу. Махамбет ақынның Баймағамбет сұлтанға айтқан атақты сөзінде:

Еділді көріп *емсеген*,
Жайықты көріп *жемсеген*
Таудағы тарлан шұбар біз едік, —

деген жолдар бар. Мұндағы *емсеген* сөзінің түбірі *еңсеу* — *аңсау* — «бір нәрсені қатты қалау, тілеу, құмарту». 1912 жылы Қазанда шыққан «Ақын» атты кітапта:

Адыра қалғыр Көк Жайық,
Садағын сала байланып,
Астана жұртын айланып,
Ерлерім *еңсеп* келген жер, —

деген жолдар бар. Осындағы *еңсеу* сөзі мен Еділді көріп *емсеген* деген сөз бір деп танымыз. «Шора батыр» жырында:

Тауда өскен тас түлек
Еңсейді де жемсейді, —

деп келеді.

Қазақ тілінде *аңсау* вариантында айтылатын бұл сөз өзге кейбір түркі тілдерінде, мысалы, қырғыз тілінде

а. еңсеу түрінде айтылады: еңсе — сильно желать (Юда-
а. хин, 956). Ал аңсау вариантының қырғыз тіліндегі негіз-
н. гі мағынасы «шөлдеу», «сусау» (қазақ тіліндегі аңқасы
е. кебу дегенмен салыстыр). Бұл жерде *ң* мен *м* дыбыста-
да рының алмасып келуі келесі тармақтағы жемсеген сө-
зіне ұйқасуынан болу керек. Өйткені бұл сөздің еңсеу
а. варианты қазіргі қазақ тілі үшін түсініксіз: бейтаныс-
тау сөздің тұлғасын өзгерте салу — тілде бар құбылыс.

Келесі жолдағы жемсеген сөзінің түбірі — жемсеу.
Э. Жем сөзіне *-се* жұрнағы қосылып жасалған. Көне *-са/
эн -се* жұрнағы бір нәрсені қалау, тілеу мағынасын бере-
т. тіндігі Махмуд Қашғаридан (XII ғ.) бастап көрсетіліп
л. келеді. Мысалы, Махмуд Қашғари сөздігінде «ол сат-
с. қысы келеді» дегенді — *сатсады* деп, «су ішкісі келеді»
с. дегенді *сусады* деп, «май жегісі келді» дегенді *йағсады*
я. (*йағ* — көне түркі тілдерінде «май» деген сөз) деп көр-
р сетілген. Сонда жемсеу — «жем жегісі келу» деген сөз
е. болып шығады. Бұл да көне, сирек қолданылатын сөз.

Еңіреу. Еңірету. Қазіргі қолданысымызда еңіреу,
л. еңірету сөздері «қатты жылау, егіле жылау (жылату)»
з. деген мағынада келеді. Ал ескі жырларда, өткендегі
Т ақын-жыраулар тілінде бұл сөздердің «жылау» мәніне
мүлде жанаспайтын қолданыстары кездеседі. Мысалы,
«Қозы Көрпеште»:

Көктайды қарыштатып мен еңіретіп...
Сарала сай кез окты еңіретті...
Бақа айғырға қамшысын еңіретермін...

деген жолдар бар. Бұлардағы еңірету сөзі «зулату, ыз-
ғыту» мағынасында қолданылған. Бұл мәндегі еңіреу,
еңірету сөздері аңырау, аңырату сөздерінің фонетика-
лық варианты сияқты. Аңыратып ән салды, ат аңырап
келеді дегендер жоғарғы еңірету дегенмен бірдей мағы-
нада келіп тұр. Мысалы, «Ер Қосай» жырында:

Алтын ат аңырап келеді,
Баланың иісін алады, —

деген жолдар бар. Аңырау, аңырату сөзінің бұл күнгі
мағынасы «зар ұру, зарлау, күңірену; үнді тамылжыту,
шырқау; қатты ағындату, ызғыту» (ҚТТС, I, 1974, 286,
287).

Ал еңіреген ер деген тіркестегі еңіреу сөзінде «егіле
жылау, зар илеу» мағынасы да, «құйқылжыту, қатты
ағындау, ызғыту» мәні де байқалмайды. Бұл, сірә, еңі-

реу сөзінің — «зар илеу, зар ұру» мағынасынан ауысып, «күңірену, ел үшін, біреу үшін қам жеу» деген ұғымда көбінесе *еңіреген ер* тіркесіндегі қалыптасқан сөз болу керек. Мұны ел қорғау тақырыбына жырланған эпостар тілінен, Махамбет сияқты ел қамын сөз еткен ақындар тілінен көбірек кездестіреміз:

Еңіреп жүрген ерлерді
Ерендер қашан ескеред («Алпамыс»).
Мен Нарында жүргенде,
Еңіреп жүрген ер едім (Махамбет, 57).

Еп. Махамбет ақын:

Жақсыларға *еп* едім,
Жамандарға көп едім, — дейді (Махамбет, 58).

Еп сөзі қазіргі қазақ тілінде жеке тұрып көп қолданылмайды. Ол *епті, епсіз, ебі жоқ, ебі бар, ебі келмейді* деген сияқты тіркестерде кездеседі. Жоғарғы мысалдарда *еп* сөзі «жөн, мақұл, дұрыс» деген мағынада қолданылған. Бұл сөз осы мәнде қырғыз тілінде әлдеқайда жиі кездеседі. Бір кездерде *еп* сөзі қазақ тілінде де жеке тұрып, «мақұл, жөн, дұрыс» деген мәнде актив қолданылғанын көреміз.

Мысалы, жырларда:

Әлібек мына сөзді күп көреді,
Айманның бұл ақылын *еп* көреді («Айман-Шолпан»).
Лазымжанды беруге
Өз бойына *еп* пе еді («Қамбар»).
Жалған жауап сөйлеуге сіздерге *еп* пе («Қозы Көрпеш»).

Бұл сөз «мақұл, жөн, дұрыс» мәнінде *епті* түрінде де келеді. Мысалы, «Айман—Шолпан» жырында еп сыйлы қонаққа арнап тіккен алтын үй жайында:

Мынау үй Маман байға *епті* келді,—

делінеді, яғни жыршы «бұл үй Маман байдың түсуіне лайық келді» дегенді айтады.

Ереуіл. Махамбеттің атақты: «Ереуіл атқа ер салмай» деп басталатын өлең жолындағы *ереуіл* сөзінің ақын жинақтары мен оқулықтарда «ерттеулі ат» деп түсіндіріліп келген жайы бар. Шындығында бұл — қате түсінік. Осы сөздің төркін тегін арнайы іздестірген К. Өмірәлиев қазақша *ереуіл* сөзін монғолдың *ирэгуль* сөзімен байланыстырады: ертеде монғолдар ертеңгі болар майдан тағдыры қалай шешілерін, яғни кім же-

перін алдын ала білу үшін соғыс алдында екі жақтан екі мықты батырды тандап, оларды жекпе-жекке шығаратын болған. Монғолдардың әдетінде қай жақтың батыры жеңсе, ертеңгі қан майданда сол жақтың қолы жеңеді деген наным болған. Міне, осы екеуді монғолдар *ирэгуль* деп атаған. Зерттеуші ереуілге шығатын батырлар мінетін атты да *ереуіл* деп атаған болу керек деп топшылайды (Өмірәлиев. Сөздеріміздің тарихынан, 80). Бұл пікірді Л. Будагов та айтқан болатын. Ол шағатайша *һараул*, қазақша *ереуіл* сөздерін «авангард, следовавший за передовым отрядом» деп түсіндіреді де, монғолша *ирэгуль* — жекпе-жекке шыққандар (воины единоборцы). Жекпе-жекке кімнің шығуы керек екеніне кейде бал ашатын болған, демек, монғол тілінде бұл сөздің «бал ашу (гадать)» деген мағынасы да бар дейді (Будагов, I, 186). Қазіргі монғол тілінде де *ирүүл* сөзі «поединок, турнир» деген мағынаны береді (Монг.-русс. сл. 222). Түркі сөздерінің түп-төркінің кең көлемде зерттеп жүрген ғалым Ә. Қайдаров бұл сөзді өзгешесі туындатады: «батыр, батыл, жүректі» мағынасындағы *ер* деген түбір сөзге *-еуіл* жұрнағы жалғанып жасалған *ереуіл* сөзіне *-лі* деген тағы бір жұрнақ қосылып, *ереуілі* сөзі пайда болған, кейін келе бұл сөздегі *ілі* деген дыбыстар шоғыры ықшамдалып, бұл сөздің бір ғана *л* дыбысымен айтылуына әкеп соққан. Мағынасы «біреуге, не бір нәрсеге күш көрсету, наразылық білдіру», ал *ереуіл ат* тіркесінде келгенде «жорық аты» деген мәнді береді дейді (Қайдаров, 32). Бұл пікірге М. Әуезов тілінің лексикасын әдейі зерттеуші Е. Жанпейісов те қосылады (Жанпейісов, 73).

Махамбеттің осы өлеңі 1910 жылы Орынборда шыққан «Шайыр» атты кітапта да жарияланған. Осы жинақты құрастырушы Ғабдолла Мұштак (Омар Қарашев) *ереуіл ат* деген сөзге «мінбей сақтаған ат» деген түсінік береді. Бұл сөзге біз де із кесіп көріп ек, ол із үшінші бір соқпаққа салды: монғол, қалмақ тілдерінде *эрүүл*, *эрүл* деген сөздер бар, мағынасы «сау, дені сау» («здоровый»). Көне монғол тілінде бұл сөздің дыбысталуы *ерегул*. Ал мықтылық денсаулықпен байланысты ұғым: дені сау адам (мал) мықты болады. Демек, *ереуіл* сөзі *ат* сөзімен тіркескенде, «мықты ат, тың ат» («мінбей сақтаған ат») дегенді білдіруі әбден ықтимал. Махамбеттің *ереуіл атқа ер салмай* дегені де «мықты, ұрысқа жарамды ат» дегенге меңзейді. Соңғы кездерде-

гі еңбектерде *ереуіл* ат «жорыққа алып жүретін ат» деп анықталады (Кеңесбаев, 516).

Қазақ тілінде қазірде де қолданылатын *ереуіл* сөзінің қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің (ҚТТС, 1978, III, 395) анықтамасына қарағанда, екі мағынасы бар: «пролетариат... күресінің негізгі түрінің бірі; жаппай бас көтеріс, қозғалыс, аттаныс, дүрлігушілік». Екіншісі — «ұзақ жортуға шыдамды берік, мықты» (бұл ат деген сөзбен тіркескенде ғана беретін мағынасы болуға тиісті). *Ереуіл* сөзінің бұл күнде беретін мағыналарының жалпы нобайы дұрыс көрсетілген.

Ереуілге шығу, ереуілдеу, сірә, белгілі бір іс-әрекетке (айталық, аттаныс, жорық, күреске) ниет еткенде, біріншіден, елден, жұрттан бұрын, өзгелердің алдына ала деген реңкті, екіншіден, «қарсылық көрсете, наразылық білдіре» дегенді қоса қамтитын тәрізді және ол іс-әрекет үнемі жаппай көпшілік орындайтын емес, жеке адамға тән болуы да мүмкін. Мысалы, Дулат жырауда:

Ел үшін кешіп жанынан,
Ереуілге шыққан ер, —

деп келеді. Немесе жеке адамға «таң атпай *ереуілден* неғып жүрсің?» деп те айтылады. Е. Жанпейісовтың зерттеуіне қарағанда, М. Әуезов те бұл сөзді «қарсылық көрсету, наразы болу, көтеріле қозғалу» мағынасында жұмсаған (Жанпейісов, 73). Демек, *ереуіл* сөзінің бір мағынасы «күрес, қарсылық; наразылық» семантикасын қамтиды. Соған қарағанда, Ә. Қайдаров ұсынған этимологияның да жаны бар. Дегенмен, біздің топшылауымызша, *ереуіл* ат дегендегі *ереуіл* сөзі не монғолша *эрүүл* («здоровый, трезвый») дегенмен, немесе монғолша *ирэгуль* («бал ашу, ол үшін жекпе-жек шығу — единоборцы») дегенмен тәркіндес сөз болу керек. Қайткенде де бұл — «ерттеулі ат» емес.

Ереуіл сөзінің осы тіркестегі мағынасының соңғы насырлардағы қазақтар үшін күнгірттенуі, біріншіден, бұл сөзді қате түсінуге («ерттеулі ат» деп анықтама беруге) әкеп соқса, екіншіден, екі-үш түрлі етіп жазуға себепкер болған. Мысалы, Махамбет Өтемісұлының 1974 ж. «Жазушы» баспасы шығарған жинағы «*Ерулі атқа ер салмай*» деп аталған. Кейбір кітаптарда *ереулі* деп те жазылған. Дұрысы *ереуіл* болуы керек.

Жайлату: күн жайлату. «Қозы Көрпеш» жырында тазша қойшы болып жүрген Қозы Баянның асқа кеткен әкесі мен Қодарды келтірмей кідірту үшін:

Он екі күн бұршақты төгілдіріп,
Күн жайлатып асшыны қаман салды,—

деп суреттеледі. Және бір жерде тағы да сол Қозы:

Жердің жүзін күн жайлатып боран қылды,—

деп келеді. Күн жайлату фразасының мағынасы көне наным-сенімдерге қатысты екені мәлім, яғни сиқырлап жауын-шашын шақыруды күн жайлату дейді, мұндай сиқыршыны жайшы деп атаған (Ильминский, 124). Ол жөнінде Шоқан Уалиханов та жазған болатын (Валиханов, I, 251). Жайлату, жайшы сөздерінің түбірі жай (жаб) ~ йат. Көне түркі тілдерінде йад / йат сөзінің бір мағынасы «колдовство, волшебство, связанное с вызыванием дождя и ветра», ал йатчы (йадчы/жайшы) — «заклинатель, волшебник» (ДС, 247). Демек, жай (жаб) / жат сөзі «сиқыр» (жауын-шашын шақыратын) дегенді білдірсе, одан жасалған жайлату етістігі «сиқырлау» дегенді танытады, ал күн жайлату дегенде екі сөз тіркесіп, «сиқырмен жауын-шашын, боран-жел шақыру» мағынасын береді. Бұл сөздің жад варианты да қазақ тілінде сақталған, ол жады, жадыгөй (жәдігөй) сөздерінде. Жады — «ескі наным бойынша сиқырлы күштің біреуге ынтықтыруынан болатын сырқат (КТТС, 1978, III, 499). Ал жадыгөй (кейбір жерлерде мұны жадыгер деп те айтады) — «сиқырлап-дуалап, алдап-арбайтын сиқыршы» (сонда, 499). Бұл екі сөзден жасалған жадылау, жадыгөйлену, жадыгөйсу сияқты етістіктер де, жадылық, жадыгөйлік сияқты абстракт есімдер де қолданылады. Сөйтіп, күн жайлату дегендегі жайлату сөзі мен жады, жадыгөй сөздері бір түбірден пайда болған, бір мағынадағы сөздер екенін байқаймыз. Жады, жадыгөй (жәдігөй) сөздерін М. Әуезов «Қара-Қыпшақ Қобыланды» пьесасында да, «Қарагөз» трагедиясында жақсы пайдаланған. Қазіргі күнде ұмыт бола бастаған бұл сөздерді жазушы түсініктірек болу үшін қатар келтіріп те қолданады (жадысы мен жәдігөйі жайлаған жерде — 6 том, 202). Бұл күнде жәдігөй сөзі «сиқыршы» деген тура мағынасынан ауысып, жалпы «алдаушы, қастандық етуші, екі жүзді адам» деген ұғымда жиірек кездеседі.

Жам. Қазақ тілінің ауыз әдебиеті үлгілерінде *жам ағайын, жам әулие* деген сияқты тіркестер бар:

Жам әулие жиналдык...
Жам ағайын жалпыға («Алпамыс»).

Жам — араб сөзі, ол — «жинау» деген етістік (*жама*), қазақ тілінде «түгел жиналған, барлық, барша» деген мағынада жұмсалады. «Қамбар батыр» жырында:

Жнылды жұрт *жамаға*, —

деп келеді. Бұл жерде *жамаға* деген арабша етістік «жиын» деген зат есім мәнінде жұмсалған.

Жәреукелі. «Қозы Көрпеш» жырында:

Жәреукелі келеді жалшы деген,—

сөздер бар. Сілтемеде *жәреукелі* сөзіне «жағынғыш» деген түсінік берілген. Дұрысында бұл сөз *жараукер* (ле) болуы керек. Бұл—*жарау* («ұнау, жақсы көріну») деген түркі (қазақ) сөзіне *-кер* деген парсы жұрнағы жалғанып жасалған сөз, беретін мағынасы: «ұнауға тырысатын, жағынғыш, қызмет етуге даяр тұратын адам». Бұл сөз қырғыз тілінде де бар: жароокер — ласковый, жалостливый, отзывчивый (Юдахин, 236). Қазақ тілінде өте сирек қолданылатын бұл сөз *жәреукелі* түрінде қалыптасқан, яғни соңғы *-кер* жұрнағының жіңішкелігі түбірді де жіңішкертіп өзгертуге себепкер болған.

Жаушы. *Жаушы* деп ертеректе құда түсетін адамды атаған.

Қыз Назымға *жаушы* қып,
Жырма жігіт жіберді («Қамбар»);
Қызға *жаушы* көн екен,
Тағдырға жазған алады («Қамбар»).

Бұл сөз *жуучу* түрінде қырғыз тілінде де осы мағынада жұмсалады. Қырғызша *жуучу түшу* — «құданың ролінде болу, құда түсуге бару» дегенді, ал *жуучу жиберу* — «құда түсуге кісі жіберу» дегенді білдіретін этнографиялық ұғымдағы тіркестер. Қазақ тілінде де *жаушы жиберу, жаушы боп бару* деген тіркестер бар, оның да мағынасы — «құда түсуге жіберу, құдалыққа бару».

Жер болу, жер қылу. *Жер болды* тіркесін «ұятқа қалды, абыройы түсті, беті күйді» деген мағыналарда жұмсаймыз. Соған орай біреуді *жер қылу* — «ұятқа қалдыру, абыройын түсіру» болып шығады. Мұндағы

жер сөзі жеке алғанда түсінікті сияқты. Бірақ дәл осы тіркесте «земля» мағынасындағы *жер* сөзінің «ұят» дегенге қатысты фразеологизм жасауында көңілге қонбайтын қисынсыздық бар. Іздестірсек, мұндағы *жер* сөзінің төркіні басқа болып шықты. Көне түркі жазба ескерткіштері тілінде *ир* сөзі «сконфуженный, пристыженный» (ұялған, қысылған) мағынасын берген, *ер ир болды* деген сөйлем *кісі ұялып қалды*, яғни дәл қазіргіше *кісі жер болды* дегенді білдіргенін XII ғасыр лексикографы Махмуд Қашғари көрсетеді (ДС, 211). Демек, ұялғанда, ұялтқанда айтылатын *жер болды, жер қылды* дегендердегі *жер* сөзінің «земля» мағынасындағы *жер*-ге қатысы жоқ болып шығады. Қазақ тілінде *ир* (*жир* ~ *жер*) сөзінің ұятқа қатысты ұғымы ұмыт болғандықтан, жоғарғы тіркестердегі бұл сөзді кәдімгі «жер» ұғымымен ұштастырып, «ұятқа қалдыру» мәнінде *жерге қарату* деген тіркес те жасалған, бірақ бұл жердегі *жер* сөзін осы күнгі түсінікті «земля» мағынасында деп те тануға болады, өйткені ұялған адам төмен қарайды, жерге қарайды, бұл тіркес осыдан барып жасалған дегенге сая аламыз. Ал шындығында *жер болу* мен *жерге қарау* дегендегі *жер* — «ұялған» деген мәндегі бір сөз.

Жесір. Жетім. Бұл сөздердің осы күнгі мағынасы айқын: *жесір* — «ері өлген әйел» дегенді, *жетім* «әкесі не шешесі, не екеуі де жоқ бала» дегенді білдіреді. Ал ертеректегі қазақ тілінде бұл сөздердің беретін мағынасы өзгеше болған. Шоқан былай деп жазады: «Қазақтар құлдарды екіге бөлген: соғыста қолға түскен құлды олжаласқан құл немесе жесір деп, ал сатып алған немесе өзге жолмен (соғыста емес) келген құлды жетім деп атаған» (Ч. Валиханов, I, 127). Шоканның осы сөзін қазақ жырлары мен көне әдеби нұсқалары дәлелдейді. Мысалы, «Қобыланды» жырында:

Екі пәнде әкелдім,
Берсем сені күйеуге
Бас жетімің еткендей, — дейді.

Мұнда екі пәнде деп тұрғандары — қапыда қолға түскен екі тұтқын батыр Қобыланды мен Қараман. Көбікті қызына: сені күйеуге бере қалсам, осы екеуін құл етіп (бас жетім етіп) беремін дейді. Ал бұрынғы қазақ саятында ұзатылған қызға жасаудан өзге малшы-жал-

шы, құл-құтан қоса беретін дәстүр болғаны мәлім ғы
Мысалы, «Қобыланды батыр» жырынан: тұ

Қырық құл мен қырық күң
Қосып берді қызына, —

дегенді еске түсірейік.

Батырлар жырының және біреуінде:

Пұшығы жоқ, кемі жоқ
Бір мың жетім оған бер, —

дейді. Мұндағы *жетім* деп отырғаны — құлдар.

«Қыз Жібек» жырында «жесірін» — Жібекті іздеп
келіп, қалмақ ханынан жеңіп алған Сансызбайға қа
йып жұрты: сі,

Сексен нарды толтырып жасау артып,
Бес жетім, алтын отау берді дейді, —

деп келеді. Мұндағы бес (бас?) жетім де ұзатылған ке
қыздың жасауына қосып беретін құлдар. те

Махамбет ақын көтеріліс жеңілгеннен кейін Байма
ғамбет сұлтанның алдына келуге мәжбүр болады, яғни сі
Баймағамбеттің қолға түсірген тұтқыны және ұрыста кү
қолға түскен емес, өз аяғымен, өзі келіп түскен құлы — сь
тұтқыны. Баймағамбет сұлтанға айтқан атақты сөзінде өл

Ұрмай-соқпай келтірген
Арманың бар ма құдайға
Мынау Махамбет сынды *жетімді-ай!* —

дейді. Мұндағы *жетім* сөзін ақын шығармалары басы
луларында тырнақшаға алып жазып жүр, бұл — ақын да
өзін қорғансыз екенін білдіру үшін осы күнгідей «әке- да
шешесіз» деген мағынадағы *жетім* сөзін қолданып тұр да
дегенге меңзейді. Ал дұрысында бұл сөзді ақын сол бұ
кездегі (ертеректегі) өз мағынасында, яғни «соғыста да
емес, өзге жолмен қолға түскен тұтқын» деген ұғымда се
қолданған (сондықтан ешқандай тырнақшаның қажеті ж

Махамбеттің:

*Жетімдерге жем бердім,
Жесірлерге жер бердім, —*

дегенінде де *жетім* мен *жесір* деп отырғаны қатын-қа
лаш, бала-шаға емес, мал-мүліксіз кедейлер (құл тәріз- м
ді бейшаралар). (

Жесір — «тұтқын және тұтқынға түскен» деген ма- сі

лім ғынадағы арабтың *есир* деген сөзінің қазақшаланған тұлғасы. Бұрынырақ қазақ тілінде бұл сөз соғыста қолға түскен тұтқын — құл дегеннен гөрі, жалпы «тұтқын» мағынасында жиірек қолданылған. Мысалы, «Айман — Шолпан» жырында:

Екеуін сүйреп шықты екі жігіт,
Қылады екі пақыр неден үміт.
Жесірді қолға түскен аясын ба,
Қорқады кетеміз деп нарға мініп, —

дег қаз жолдардағы *жесір* сөзі «қолға түскен тұтқын» мағынасында айтылған. Сол сияқты: Тенге тоқал «*Жесірін жұрт мақтаған көрейін деп*» Айман қыздың алдынан шығады. Бұл жерде де Айман қолға түскен тұтқын ғана.

Сонымен қатар *жесір* сөзі әйелге қатысты айтылса, қазіргідей тек ері өлген әйелді ғана емес, қалың малы төленген қызды немесе әйелді де дау-шар тұсында *жесір* деп атаған. Бұл — қалыңы төленген әйел де тұтқын, құл, күң есепті, мал берушінің меншігіне жататын басы байлы болады дегенді білдіреді.

«Алпамыс» жырында баласын ойнап жүріп Алпамыс өлтіріп алған кемпір оған:

Күшің болса барсаңшы,
Жесіріңді алсаңшы, —

дейді. Мұндағы Алпамыстың «жесірі» — оған айттырылған Гүлбаршын.

Октябрь революциясына дейін қазақ даласында дау-шар, сот ісінде жиі қолданылған «жер дауы, жесір дауы» дегенде, үнемі ері өлген әйел туралы дау емес, бұл фраза айттырылған, қалыңмалы төленген қыздың дауы туралы да айтылған.

Әрине, ертедегі қазақ нұсқаларында *жесір*, *жетім* сөздерінің қазіргідей мағынада жұмсалған тұстары да жоқ емес. Мысалы:

Бәрі де *жесір* тұл қалды (Батырлар жыры),—

дегенде, әнгіме ерлері соғыста қаза тауып, жесір қалған әйелдер жөнінде.

Жетім сөзінің «басына азаттық берген құл» деген мағынасы болғанын өткен ғасыр сөздіктері көрсетеді (1878 жылы Санкт Петербургте шыққан. А. Старчевский құрастырған «Спутник русского человека в Сред-

ней Азии» деген кітаптың қазақша-орысша сөздігін қараңыз).

Жосын. Бұл сөз де сирек кездеседі. «Алпамыс» жырында Тайшық хан дуана болып келген қызына:

Берейін саған осыны (яғни Байшұбар атты).

Айуан тілін аңғарар

Сөзіңнің жота жосыны, —

дейді. Мұндағы *жота жосын* деген сөздер «сөзіңнің жөні» дегенді аңғартады. *Жосын/йосун* сөзі көне түркі тілдерінде «правило, обычай» дегенді білдірген (ДС, 275). Қазақ тілінде *жосын* сөзінің *жосық* түрі «көпшілік қолдылау». *Жосық* — «жөн, бағыт, жоба» деген мағыналарда жұмсалады, *жөн-жосық* болып қосарланып та келеді. Мұның *жосын* варианты көне жырларда, өткен ғасырларда жасаған кейбір ақын-жыраулар тілінде оқта-текте ғана ұшырасады. Ал қырғыз тілінде көбінесе *жосун* түрі қолданылады: мағынасы — «рет, тәртіп, жөн, жосық» осыдан туған *жосуундуу* («халық дәстүрін ұстаушы, оны жақсы білетін адам»), *жосунсуз* («тәртіпсіз, көргенсіз») дегендер де қырғыздың қазіргі тілінде қолданыстағы сөздер.

Жосын сөзін академик Ә. Марғұлан *жора-жосын* түрінде өзінің қазақ тілінде жазған еңбектерінде «халық дәстүрі, салты» («обычай») мағынасында пайдаланады (Ә. Марғұлан, «Шоқан және Манас», Алматы, 1971).

Сөйтіп, *жосын* сөзі — *жосық* сөзінің варианты болып, «жөн, рет, тәртіп» және «әдет-ғұрып», «салт» мағыналарында қолданылған сирек сөздердің бірі.

Жылы: жылы-жұмсақ. *Сойылған мал етінің жылы-жұмсағы* деп айту бар. Мұндағы *жылы* сөзі бұл күнде түсінікті, ол *суық, салқын* деген сөздерге карама-қарсы мағынада жұмсалады. Жоғарыдағы *жылы-жұмсақ* дегендегі *жылы* бұл мағынада емес. Ол сөздің о бастағы гүлгасы *жаулы* < *жаулығ/жағлығ* болып табылады. Ал *жауғ* ~ *жау* түбірі «май» деген ұғымды білдірген. Демек, «еттің жылы-жұмсағы» оның «майлы-жұмсақ, яғни ең дәмді жерлері» дегенді білдірген. *Жау* сөзінің көне замандарда «май» мағынасындағы сөз болғанын, оның қазақша *жаужұмыр, жауқазын* деген өсімдік атауларының құрамында келіп, «май, майлы» деген ұғымды

бiлдiргендiгiн кезiнде проф. Қ. Жұбанов айтып кеткен болатын (Қ. Жұбанов. Қазақ тiлi жөнiндегi зерттеулер, А., 1966, 40). Көне түркi жазба ескерткiштерiнде *жаулы-йумшақ* деген қос сөз болған, оның бiр мағынасы «мягкий, нежный», екiншiсi «тучный (о посеве)» (ДС, 225).

Сөйтiп, *майлы* әрi *жұмсақ* деген сөздерден жасалған *жаулы-жұмсақ* сөзiнiң бiрiншi компонентiндегi *жаулы* сөзiнiң қазақ тiлiнде «майлы» мағынасы күнгiрттенгендiктен, *жылы* тұлғасына ауысып айтылып кеткен.

Кебенек. Қазақ тiлiнде «ердi *кебенек* iшiнде таны», «кебiн кiген келмейдi, *кебенек* кiген келедi» сияқты мақалдар бар. Бұл сөз жырларда да кездеседi. «Қобыланды батырда»:

Есiктiң алды ебене
Ерлер кiер *кебене*, —

деп келедi. Айырмашылық *кебенек* сөзiнiң соңғы дыбысы түсiрiлiп айтылған. Қазақ халқының қолөнерi жайында кiтап жазған С. Қасиманов *кебенек* сөзiн «ертеректе болған киiз шапан» деп түсiндiредi. Қазақ тiлiнiң түсiндiрме сөздiгi *кебенек* сөзiн «жауын-шашыннан қорғану үшiн малшылардың киетiн киiзден жасалған сырт киiмi» деп анықтайды (ҚТТС, I, 279). Сiрә, алғашқы түсiндiрме дәлiрек болар. Өйткенi «ердi *кебенек* iшiнде таны», «кебiн кiген келмейдi, *кебенек* кiген келедi» дегендерге қарағанда, *кебенек* тек малшылар емес және жауын-шашыннан қорғану үшiн ғана емес, жалпы кие беретiн ең жұпыны шапан болғанға ұқсайды. Жоғарыдағы мақалдардың бiрiнде *кебенек* сөзi *кебiн* сөзiмен қатар айтылып, бiр-бiрiне семантикасы жағынан жақын (екеуi де киiм: бiрi өлiнiкi, екiншiсi тiрiнiкi) болғанмен, екеуi екi түрлi сөз: *кебiн* — түркi тiлдерiне араб тiлiнен енген кiрме сөз (*кепiн* «саван» — өлiк орайтын материал), ал *кебенек*-тiң түбiрi *кеп* сөзi болар. Көне түркi тiлiнде *кеп* «қалып» («форма»), қазiргi қырғыз тiлiнде *кеп* сөзiнiң бiр мағынасы «қалып; киiм, маска» (Юдахин, 375). Бұл сөздiң о бастағы «қалып» мағынасы қазiргi қазақ тiлiндегi *кентеу* — «нығыздау» (басына бөркiн *кентеп* кию), *кентелу*, *таз кепеш* (басқа қалып сияқты кептеле қалатын бас киiм) сияқты сөздерде сақталған. Бұл сөздiң «қалып» (қалып та киiм

сияқты бір нәрсені қаптайтын нәрсе ғой) мағынасына «киім» деген ауыспалы мағынаның тууы — табиғи құбылыс. Сондықтан *кен* түбірінен жасалған *кебене* немесе *кебенек* (*кен+ен+ек*) сөзі «киім», оның бір түрі («киізден жасалған шапан») дегенді білдірген.

Кен. Қазіргі кезде *кен* сөзін «жер астынан қазып алынатын көмір, алтын сияқты қазбалы заттар, рудник, қазба» деп ұғамыз, оны ауыспалы мәнде «мол қазына, байлық» дегеннің орайында қолданамыз. Түсіндірме сөздіктер де, қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің сөздіктері де *кен* сөзінің мағынасын осылайша түсіндіреді. Бұл — кірме сөз, парсы сөзі. Парсы тілінде бұл сөздің: «рудник, копь» және «источник, кладезь» деген мағыналары бар (Перс.-русск. сл. 645) Қазақ тілінде де күні кешеге дейін бұл сөз «бір нәрсенің жиналған жері (кладезь), көзі (источник)» деген ұғымда да қолданылып келгені байқалады. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында Шеге ақын туралы: сөйлер сөзге *кен* еді,— десе, мұнда да *кен* сөзі руда, рудник, қазба байлықтар туралы емес, тілге шеберліктің көзі, соның қоймасы сияқты болған адам жөнінде айтылып тұр.

Кен сөзінің қазақ тілінде бұған қатысы жоқ және бір мағынасы болған. Ол жөнінде Шоқан еңбектерінен білеміз. Оның айтуынша: «Соленое озеро тоже называли кен, место, куда брошен взгляд аруахов и аулие» (Ч. Валиханов, I, 113). Ғалымның осы айтқанын «Алпамыс» жырындағы:

Әзіреті Қаратау
Әулиең көзі еді, —

деген жолдар әбден дәлелдейді. Мұндағы *кен* — Әзіреті әулиең көзі түскен Қаратау (не сондағы ащы көлдердің бірі) деген мәндегі сөз.

Керен, керік. «Қамбар батыр» жырында:

Керендей ашып аузын, —

деген жол бар. Мұндағы *керендей* сөзі өзге жырларда, осы жырдың өзге варианттарында *керектей*, *арандай* түрінде келеді.

Керик сөзі қырғыз эпосында да кездеседі (*керигим* бар, *пилим* бар), бұл — носорогтың атауы. Сірә, қазақ эпосында да дұрысы *керіктей ашып аузын* болса керек. Қазақ тілінде де *керік* — носорог. Керік сияқты

айбарлы жануар аузын ашқанда соншама қорқынышты болатындығы мәлім. Бұл образ о баста қазақтың өзінікі емес (қазақтар қоныс тепкен мекендерде керік болған емес қой), өзге әдебиеттерден кірме образ болу керек. Ал *керік* сөзінің *керен* тұлғасына көшуін бұл сөздің (*керік*) жалпы қазақ қауымына түсініксіздігінен іздеуге болады. Оның үстіне *құлан*, *бұлан* деген сияқты тағы жан-жануарлардың атауы *-ан* қосымшасына аяқталып келетіндіктен, аузын кең ашатын бейтаныс аңның да атын *керен* деп ұғу — әбден заңды құбылыс. *Керік* сөзінің *аран* сөзімен алмасуы да осы негізде. *Аран* да — бейтаныс нәрсе (жануар?). Мүмкін *аран* монғолдың *араган* «жыртқыш, жыртқыш аңдар» деген сөзінің бір варианты болар.

Ал *керік* сөзі эпостарда «ат, батырдың, балуанның мінген аты» деген мағынада және қолданылады. Мысалы, «Алпамыс» жырында:

Сол уақытта бір палуан
Келе жатыр ұмтылып,
Аяғын жерге сүйретіп,
Мінген *керкін* үйретіп,— дейді.

Немесе сол жырда қалмақ батыры туралы:

Астына мінген *керігі*
Шыға келді ойнақтап,—

деген жолдар бар. Кітапта түсіндірілгендей, *керік* — көлік (рабочий скот) емес, бұл анықтама, әрине, дұрыс емес.

Бұл жердегі *керік* — *ат* дегеннің синонимі, бірақ *керік* сөзі жағымсыз геройға байланысты жерде айтылады. *Керік* мінген қалмақтың ханы, палуаны болып келеді. Соған қарағанда, *керік* деп жалпы атты емес, бойы аласа деген сияқты жылқының белгілі бір тұқымын атаса керек. Мысалы, ұйғыр тілінде *кәркә* сөзі «карлик, лилипут» және «аласа бойлы» дегендерді білдіреді: *кәркә бойлұқ*, *кәр ат* «низкорослая лошадь мухортой масти» деген сөз (Уйғ.-русс. сл., 639). Жылқының монғолдық тұқымын бөліп көрсету үшін *керік* деп атағанға ұқсайды.

Кешесі. «Қыз Жібек» жырында:

Айдың өткен кешесі,
Ай қараңғы *кешесі*,—

деген жолдар бар. Мұндағы *кешесі* сөзі «бұдан бір күн бұрын өткен күн (вчера)» деген мағынадағы қазіргі

кеңе сөзі емес. Көне түркі жазулары мен орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінде *кече* сөзі «түн» мағынасын білдірген. Орта ғасыр жазба үлгілерінде *кече күн* сөзі тіркесі — осы күнгі қазақша *күні-түні* дегеннің баламасы. Ал *кеңе бірлө, кечесі* тұлғалары «түнде (ночью)» деген үстеу мәнінде қолданылған сөз. Сондай-ақ *ай қараңғы кечесі* деген фраза — *айсыз (қараңғы) түнде* дегеннің көне варианты. Бұл сөздің қазақ жырында кездесуі, сірә, орта ғасырлық жазба түркі әдеби тілінің әсері болуы да мүмкін немесе қазақ халқының құраған рулардың тілінен сақталған реликт (қалдық) болуы мүмкін. *Кече* («түн») сөзі қазақ тілінде *кеш* тұлғасында, онда да түннің өзі емес, оның белгілі бір мерзімінің атауы ретінде жұмсалатыны мәлім.

Кетбұғы. Махамбет ақынның атакты «Айналайын Ак Жайық» деп басталатын толғауында:

Керт бұғыдай билерден
Ақыл сұрар күн қайда? —

деген жолдар бар. Ақынның барлық кітабында осылайша немесе *Кертбұғыдай* түрінде жазылып жүр. Көп жерде бұл сөзге «бұғының бір түрі» деп түсініктеме беріліп келеді. Бұл түсініктеменің жаңсақтығы контекстен де көрініп тұр: «Кертбұғыдай билерден ақыл сұрау» дегеннен кейін, *Кертбұғы* сөзінің адам аты екені өзінен-өзі таңылуға тиіс. Ал осы сөздің дұрысы, біріншіден, *Кертбұғы* ма, екіншіден, ол кім? Біздіңше, бұл есім *Кетбұғы* болып жазылуы керек. Екіншіден, ол Махамбет сияқты сауатты, өткен-кеткен рухани дүниеден сабардар ақын *Кетбұғының* кім екенін біліп айтып отыр. Махамбеттің меңзеп отырғаны, сірә, XIII ғасырдағы атакты Аталық жырау, немесе Улуғ Жырчы болар ма? Араб тарихшысы Ибн-аль-Асирдің шежіресінде ауыста алынған, «Жошы өлімін естірту» деген 20 жолдық өлең текстісімен жеткен, найман тайпасынан шыққан Аталық жырауды (немесе араб тарихшысының атауы бойынша Улуғ Жырчыны) *Кетбұқа* деп те атаған. Бұл есімді біз түркі-монғол тайпалары тарихынан да кездестірмейміз. Монғол империясының Хулагу ханы тұсындағы армиясының штаб бастығы найман Кит-Бука нойон деген адам болған (Гумилев, Понкин... 210, 214—215). С. Аманжоловтың мәліметіне қарағанда: қазақ шежірелерінің бірінде найманның Тоқпан, Ел-

Ата, Өкреш деген үш ұлы болады. Ел-Атадан Кетбұғы, Кетбұғы тарайды (С. Аманжолов, 56, 59).

Махамбеттің айтып отырғаны жоғарыдағы Аталық—Кетбұғы жырау ма? Әлде аты бізге жетпегенмен, сол өлкеде Махамбетке дейін не онымен тұстас өзінің шешендігі, әділдігі, ақылгөйлігімен ел аузына ілінген Кетбұғы би деген би болды ма? Қайткен күнде де Кетбұғы — адам аты.

Әр алуан фонетикалық (дыбыстық) вариантта ұшырасатын *Бұға/Бұғы/Буға/Бүке/Бүге/Бүгю/Бөге/Бөгү* сөздері көне түркі тілдерінде үш түрлі мағына айналасына топтасады: *бөге* тұлғасы және оның фонетикалық варианттары «батыр, күшті адам» дегенді, *бөгү* тұлғасы (және оның фонетикалық варианттары) «дана, данышпан» деген мағынаны, ал *бұғы* кәдімгі «бұғы (олень)» мағынасын білдіреді. Бұлардың қай-қайысы да мағына жағынан жалқы есім жасауға қатыса алатын сөздер.

Біздіңше, *Бұғыбай, Бөгебай, Бүкібай, Бөгембай, Бұғыбек, Бағыбек* тәрізді кісі аттарындағы бірінші компонент «олень» мағынасындағы *бұғы* сөзі емес, «батыр, күшті адам» мағынасындағы *бөге* деген сөзбен немесе «дана, данышпан» мағынасындағы *бүгі/бұғы* деген көне түркі сөздерімен түбірлес деп топшылаймыз. «Батыр, күшті» немесе «дана, данышпан» деген мағыналар өздерінің эпитеттік (суреттеушілік) қасиетімен кісі атын жасауға актив қолданыла алса, «бұғы» мағынасы өзінің тотемдік мәнімен қатыса алады.

Кетбұғы дегендегі *бұғы* компоненті, сірә, алдыңғы екі («күшті, батыр» немесе «дана, данышпан») мағынасының бірін білдірсе керек, өйткені оның алдындағы *кет* сөзі де көне түркі тілдерінде *кед / кей / кез* тұлғаларында келіп, не «күшті, мықты», дегенді, не «ерекше, айрықша» дегенді білдірген. Сонда *Кетбұғы (Кетбөгү) Кетбөге* сөзі «күшті+күшті, мықты+мықты» деген қосарланған мағыналы сөз (яғни плейонизм), немесе «ерекше күшті, айрықша батыр» деген мағынадағы жалқы есім болып шығады.

Сөйтіп, Махамбет ақынның атап отырған *Кетбұғысы* не жоғарыдағы Аталық жырау немесе аты аңызға айналған осы есімді атақты билердің бірі болса керек. Қайткенде де, біріншіден, ол *Кетбұғы* емес *Кетбұғы*, екіншіден, бұғының бір түрі емес, адам аты.

Көбе. Кіреуке. Сауыт. Бұлар мағыналары жуық сөздер. Олар адам денесін оқ, қылыш, найза тәрізді қарулардан қорғау үшін киетін, көне замандардан бар жауынгер киімдерінің атаулары.

Қазақ Совет Энциклопедиясының түсіндіруіне құлақ ассақ, *көбе* — батырлар киетін сауыт, оның екі түрі болады: бірі — жүректің тұсын, білекті, тізені, иықты садақтың оғынан, қылыштан қорғау үшін жалпақ темірден жасалған сауыт; екіншісі — бүкіл кеудені қорғау үшін тырнақ көбесіне ұқсас қола не мысты қатпарлап тізіп немесе металл шынжырларды (шығыршықтарды) біріктіріп, көйлек тәріздес етіп жасалған түрі. кейінірек көбенің жеңіл көкірекше түрі шыққан. Батырлар мінетін аттың да арқасы мен жонын, қабырғасы мен мойнын түгелдей жабатын көбелер де жасалған (ҚСЭ, 5-том, 642—643). Ал *сауыт* — «садақ, қылыш, найза» т. б. осы сияқты қару-жарақтардан қорғануға арналған киім. Ол ұсақ темір шығыршықтарды бір-бірінен өткізіп тоқылған тордан қысқа жеңді жейде түрінде жасалады. Сауыттың дулығасы, мойынды жабатын далбағай сауыт, қол сауыт, аяқ сауыт жеке тоқылады (ҚСЭ, 10-том, 63). Бұған қарағанда, *сауыт* — көбенің екінші түрін атайтын сөздің бірі, яғни *көбе* сөзінің синонимі. *Кіреуке* — ерте замандағы соғысқа киетін сауыт, оның басқа сауыттардан айырмасы кеудесінде, арқасында, білек үстінде темірден немесе көзеден істелген шарайнасы болған (ҚСЭ, 6-том, 181). Бұл түсініктер, біздіңше, дұрыс. Ал XV—XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясы мен эпостарында бұлардың қолданысы жөнінде мыналарды айтуға болады:

Бұл үш сөз қатар, бірінің орнына бірі қолданыла берген. Мысалы, Доспамбет жырауда:

Кілең бұздай кілшейтіп
Көбелер киген өкінбес.

Шалқиіз бен Махамбетте:

Көп садақтың ішінде
Көбе бұзар жебе бар.

«Батырлар жырында»:

Бадана көзді берік сауыт
Баса үстіне киеді («Қамбар батыр»);
Бадана көзді кіреуке
Мұны саған береді,

Баса келіп кисейші («Ер Тарғын»)
Шығыршықты көк сауыт
Бекіте киіп алады («Төрехан»)
Зырқырай оғы кетеді
Көкірек қысқан көбедең
Қалмады қапыл жебеден («Ер Тарғын»).

Бұлардағы *бадана көз*, *шығыршықты* деп отырғаны шығыршықтардың тізбесі, оны кейде *шөже көз* деп те атайды:

Алтынды сауыт *шөже көз*
Түймеден кетті дегейсің («Қыз Жібек»).

Демек, бұлардағы *кіреуке* де, *сауыт* та, *көбе* де шығыршықтардан тізіліп жасалады. Кейде мағыналас екі сөзді қатар қолдану кездеседі. Мысалы:

Үстіңе баса киіп ал
Алтынды *сауыт* көбені («Қыз Жібек»)
Үстімдегі ақ сауыт
Ақ *кіреуке* бек *сауыт* («Ер Қосай»).

Соңғы мысалдарда *көбе*, *сауыт*, *кіреуке* сөздері тепе-тең эквиваленттер есебінде қолданылып тұр.

Сауыт сөзі кей-кейде көбенің үстінен салатын шарайна мағынасында да қолданылған. *Шарайна* — парсы тілінен енген сөз, мағынасы «металлический нагрудник из четырех кусков, прикрепляемый к кольчуге» (Будагов, II. 455). Шарайнаны, яғни оқ өткізбес металл пластинканы қабаттап салатын болған. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында:

Бадана көзді кіреуке
Шарайнасы бес қабат, —

деп суреттеледі. Қазақ халық поэзиясы *шарайна* қабатын көбінесе тоғызға апарды. Мысалы, Төлеген інісі Сансызбайға:

Бадана көзді кіреуке
Тоғыз қабат көк сауыт
Саған арнап соқтырып
Будырып кеттім кілемге, —

дейді. Бұл мысалдардағы *сауыт* сөзі «шарайна» мағынасында. Осы мәнде кейде *торғауыт* сөзі де ұшырайды.

Тоғыз қабат *торғауыт*
Сегізінен өтеді («Ер Тарғын»).

Сауыттың бір түрі *жалаңқат* атанған.

Мінуге керек қазанат,
Беліне керек шарболат,
Денеге керек жалаңқат («Кобыланды»).

Мұны «Батырлар жырын» бастырып шығарушылар «кнім, жеңіл шапан» деп түсіндіреді («Батырлар жыры», 1963, I-том, 44). Әрине, бұл — қате. *Жалаңқатты* Ә. Қайдаров «кольчуга, одеяние под панцырем» деп табады (Қайдаров, 28). Шынында да жалаңқат та сауыт. Оның сауыт екендігі контекстен де көрініп тұр. Мысалы, «Кобыланды батыр» жырында:

Денеге окты дарытпас
Дәуіт соққан жалаңқат, —

деп келеді.

Тегі, *жалаңқат* шарайнасы яғни металл пластинкасы жалаң қабат кіреуке болу керек. *Жалаңқат* сөзінің компоненттерінің өзі осы мағынаға меңзейді: *жалаң* сөзі түсінікті («дара, жалғыз»), ал *қат* сөзі «қабат» мағынасындағы сөз.

Көбе — көне сөз. Махмуд Қашғари сөздігінде *күбе йарық* түрінде хатқа түскен, мағынасы: металлические латы, кольчуга (ДС, 322). Бұл сөз орта ғасырлардағы түркі сөздіктерінен табылады, мағынасы қазақ тіліндегідей (Құрышжанов, 150). Сөздің көнелігі мен сирек кездесетіндігінен, кейде ол қате түсіндіріліп, кейде тіпті өзгертіліп жазылып та жүр. Мысалы, бұл сөздің *кебе* деп жазылғаны кездеседі. Осыған қарап, зерттеуші Ә. Қайдаров *кебені* де «панцырь, кольчуга» деп көрсетеді. Бірақ *кебе* мен *кебенек*, *кебене*, *кебентай* сөздеріне негіз болған *көбе* сөздерін екеуі екі бөлек түбір деп (Қайдаров, 31) таниды (ол жөнінде 65—66-беттерді қараңыз). Шындығында «панцырь, кольчуга» мағынасындағы деп көрсеткен *кебе* тұлғасы о бастағы *көбе* сөзі деп тану керек.

Қазақтың ауыз әдебиеті мен солармен дәстүрлес ақын-жыраулар тілінің көркемдеу арсеналында белгілі бір ұғымды бейнелеп, өзге сөзбен атау жиі кездесетіні мәлім. Бұл тәсілден сауыт-сайман атаулары да күр емес. Мысалы, берік сауытты (кебені, кіреукені) *берен*, *шар болат* деп атаушылық бар. *Берен* — көп мағыналы сөз, оның бір мағынасы «асыл болат, берік металл». Осы мағынасынан ауыстырып, денеге қару дарытпас мықты металдан жасалған сауытты да *берен* немесе *шар болат* деп атағаны байқалады:

Женсіз берен киінді
Лашын кұстай шүйілді («Ер Тарғын»).
Белгілі батыр бұл болар
Айкайлап жауға тиетін,
Шар болатты киетін («Қарабек батыр»).

Сол сияқты *кіреуке* деген сауытты «қымбат бағалы, әсем тон» мағынасында ауыстырып жұмсау да бар. Мысалы, «хандар киген *кіреуке*» дегенде, немесе Алпамыс батыр Құлтай ағасына:

Жігітінде жүруші ен
Кіреуке тонды жамытып, —

дегенінде, *кіреуке* сөзі сауыттан гөрі «қымбат киім, тон» дегенді білдіреді.

Көбеген. Көрпеш. Көрпелдес. Бұл сөзді айта калсақ, әрбір қазақтың аузына:

Базарбайдың Төлеген,
Ерте туған *көбеген*, —

деген «Қыз Жібек» жырындағы жолдар ілігеді. Мұндағы *көбеген* сөзін осы жырды бастырушылар «ерте туған қозы» деп түсіндіреді. Оған осы жырдың келесі бір жеріндегі:

Мен едім Базарбайдың Төлегені
Қозының ерте туған *көбегені*, —

деген жолдар да себеп болған болу керек. *Көбеген*, *көбдік* сөздерінің о бастағы мағынасы малға, оның ішінде қойға, қозыға байланысты болған, ал бірақ жырларда және ауызекі тілдегі қолданысында *көбеген* сөзі көбінесе «жас бала», «балдырған» деген ұғымды береді. Өткен ғасырдағы қазақтың ауызекі сөйлеу тілі материалдарын да пайдаланған Н. И. Ильминский өзінің 1861 жылғы сөздігінде: *көбеген* — дитя, ребятушки (старушечье слово) — деп көрсетеді (Ильминский, 198). Е. Жанпейісов *көбеген* сөзін монғол тіліндегі «бала, ұл» мағынасын білдіретін *хөбөгүн* сөзімен тәркіндес деп табады (Жанпейісов, 78).

Қобыландының әкесі:

Өлгенде көрген *көбеген*
Ел тілегін тілеген, — дейді.

Мұндағы *көбеген* деп тұрғаны да «бала». *Көбеген* сөзі «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырында да бірнеше рет кездеседі. Қозы тазша болып келгенінде, «азырақ сөйлессеңіз қайтер екен?» — деп алдынан қыздар жүгіріп шығады, сонда Қозы — «тазша қойшы»:

Аякөз карамаймын терегіне,
Қыз Баян үкі таққан желегіне.
Қодар мен тоқсан алып тұрған шақта,
Көбеген таз сендерге керегі не? —

дейді. Мұндағы *көбеген* сөзі «жас бала» деген мағынада келген.

Сөйтіп, *көбеген* сөзі «жас бала, балдырған бала, буыны қатпаған бала» деген сияқты ауыспалы мәнде де жұмсалған. Ауызекі тілде көбінесе қартаң әйелдер, әжелер жас балаларын, немерелерін *құлыным, ботам* деген сияқты, *көбегенім* деп те атағаны байқалады. Көркем әдебиет уәкілдері де бұл сөзді «бала» ұғымында жұмсайды. Мысалы, қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінде Сәбит Мұқановтан келтірілген:

Сонда дағы өлген жоқ, өсті Алтай
Торсық шеке, ақ сазан, *көбеген* боп,—

деген мысалда осы сөздік түсіндіргендей «шыдамды, төзімді, мықты» деген мағынаны беріп тұрған жоқ, «бала» деген ұғымды білдіріп тұр.

Көбеген сөзінің этимологиясын (түп-төркінін) жасаған Ш. Сарыбаев бұл сөздің түбірі *көбе(н)* болуы керек дейді. *Көбе/көбей/көпе/көпе* деп қазақ тілінің әр жерінде ерте туған қозыны не басқа малды айтатынын көрсетеді, ал *-ген* кішірейткіш мағына беретін *-қан/-кен; -қана/-кене* жұрнағының өзгерген түрі деп танытады. Сонымен қатар бұл зерттеуші қазақ тіліндегі *көрпеш, көрпелдес* сөздері де *көбе/көпе* сөзімен төркіндес болуы керек деп топшылайды, өйткені көне түркі тілінде *көрпе* сөзі «кеш туған қозы» дегенді білдіргенін XII ғасырдағы М. Қашғари сөздігі көрсетеді. *Көрпе* сөзіндегі *p* дыбысының түсіп қалуы — түркі тілдерінде жиі кездесетін құбылыс екенін ескертіп, *көрпе* дегеннен *көпе/көпе* тұлғалары пайда болған дегенді айтады (Этимол. сөздік, 102—103).

Бұл, біздіңше, дұрыс этимология. Көне түркі тілдерінде *көрпе* сөзі жалпы «жас» («молодой, свежий») дегенді білдірген. Мысалы: *көрпе от* «свежая трава» (ДС, 318). Сонда *көрпеш* сөзі «жас бала» дегенді білдірмек. *Қозы Көрпеш* деген атакты жалқы есімнің түбірі осы — *көрпе*. Бұхар жыраудың:

Байдың ұлы *көрпелдес*
Шұбалтақы тартады
Айда жүрген малдан соң (XVIII—XIX ғ. ақындарының шығ., 34).—

дегеніндегі *көрпелдес* сөзі де, осы кітапта түсіндіргендей, «күпілдек» деген мағынаны емес, «жас бала», одан ауыспалы «шикі өкпе, жібі бос» деген ұғымды білдіреді. *Көрпелдес* сөзінің мағынасының күңгірттенгені сондай. «Қозы Көрпеш» жырын бастырушылар «мен сықылды *көрпелдес* неге керек» деген жолдағы *көрпелдес* сөзі жөнінде бет соңындағы сілтемеде «бұл не ескі сөз, не болмаса жазбаның шатағы ма, әйтеуір ұғылмады» деп ескертеді («Қозы Көрпеш — Баян сұлу», Алматы, 1959, 237-бет). Оның үстіне бұл сөз бір жерде *көрпелдес*, келесі бір басылымда *көрфілдес*, үшінші жерде *көрпелдес* варианттарында жазылып жүр. Бұл да осы сөздің түсініксіздігінен, көнелілігінен, сирек кездесетіндігінен туған құбылыс. *Көрпелдес* сөзі малға, оның ішінде қозыға байланысты айтылса, *қозы* сөзінің синонимі ретінде қолданылатынын байқаймыз және ол көбінесе *көрпелдес қозы*, *көрпелдес тоқты* тіркестерінде келеді.

Күдері/кедіре/күдіре/көдіре. Махамбет ақынның бір өленінде:

Көдіреден бау тағып,
Сауыт киер күн қайда? —

деген жолдар бар. Осы жолдар ақын шығармаларының 1974 жылғы басылымында *күдеріден бау тағып* болып жазылған. Енді бір кітаптарда осы фраза *күдіре бау*, *күдіреден бау тағып* болып келеді. Тіпті мұның *көдіре* варианты да кездеседі. «XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары» атты жинақты бастырушылар бұл сөзді *көдіре* деп жазады да, оған «көдіре — төзімді нәрседен жасаған бау» деп түсінік береді (XVIII—XIX ғ. қазақ ақындары... 394). Ал дұрысында *күдері* «төзімді нәрсе» дегенді емес, «жұмсақ иленген тері» дегенді білдіреді. Н. И. Ильминскийдің 1861 жылғы сөздігінде *күдері* — иленген түйе терісінен жасалған портупея (ал портупея дегеніміз қару асыну үшін ықтан асыра тағып немесе белге байлап жүретін аспа не тартпа бау). Сірә, бұл сөздің өткен ғасырдағы дәл мағынасы осы болар, өйткені Н. И. Ильминский бұл анықтаманы сол кездегі қазақтардан ауызба-ауыз сұрап жазып алған материалдары бойынша беріп отыр. Бұл сөз қырғыз тілінде де бар: *күдөрү* — замша, кожа очень мягкой выделки (Юдахин, 458).

Күдері — өте сирек қолданылатын, көбінесе, *күдеріден бау тағу*, *күдері бау* тіркесінде келетін сөз. Мағынасы ұмыт бола бастағандықтан, теріс түсіндіріліп, мұның үстіне 3—4 түрлі етіп жазылып жүргені байқалады. *Күдері (худрага)* сөзі монғол тілінде де бар, қазіргі беретін мағынасы «шілейке, өміздірік». Сөйтіп, өткен кезеңдердегі қазақ әдебиеті текстерінде кездесетін *күдері бау* тіркесі «жұмсақ иленген теріден жасалған бау», тіпті дәлірегі «түйе терісінен иленген бау» деген мағынаны білдіреді. Ертедегі жырлардың бірінде «күдіредей бойы созылып» деген сөйлем кездеседі («Шайыр», 1910). Мұнда да *күдіре* — «икемге көнгін, созылған нәрсе» дегенді білдіреді. Қырғыз тілінде өте жұмсақ нәрсені *күдөрүдөй* деп айту бар, тіпті аяғын жұмсақ басатын сұлуды суреттегенде, *күдөрүдөй былқылдап* деп бейнелеу бар. Бұл — жоғарыдағы қазақша «күдерідей созылып» дегенмен әуендес. Екеуінде де *күдері (күдөрү)* сөзі «жұмсақ, иілгін» (демек, «жұмсақ иленген») деген семантиканы қамтиды.

Осы сөзбен сыртқы тұлғасы ұқсас *күдіре* сөзі және бар. Бұл да сирек қолданылады және бұл да *күдіре бел*, *күдіре жылқы* деген тәрізді тұрақты тіркестерде келеді. Бұл жердегі *күдіренің* жоғарыдағы «жұмсақ иленген тері бау» мағынасындағы *күдері* сөзіне қатысы жоқ.

Күдіре бел, күншек сап
Бөдеу атқа мінген жер, —

дегенде қолданылған *күдіре* сөзі «мықты, тәзімді» деген мәнде жұмсалған. Бұл, сірә, ауыспалы мағына болу керек. Қазақ тілінде *күдірею* етістігі бар, мағынасы «бір нәрсенің көтеріліп, күжірейіп, қоржын шығуы» мысалы: желкесі *күдірейген* егіз. Диалектологтар біз жоғарыда талдаған *күдері* сөзі мен *күдіре* сөзін бір деп табады да, күдері «берік, мықты» деген ескі сөз және ол Шығыс Қазақстан өлкесіне тән диалектизм деп санайды, оған *күдері қайыс* (берік қайыс), *күдері жылқы* (мықты жылқы) деген мысалдар келтіріледі. *Күдері* сөзі қазақ ауыз әдебиетінде «күдерінің терісі» (демек, жылқының терісі) деген ұғымды білдіреді дейді (Досқараев, II, 71).

М. Әуезов тіліндегі этнографиялық сөздерді талдаған Е. Жаппейісов те *күдері*, *күдіре* сөздерін бір сөз деп табады да, «дөнес, шығыңқы» деген мағынаны біл-

діреді дейді, *күдері бау* дегенде, баудың шығысқылау, дөнес келген белдің терісінен жасалғандығынан осылай аталған болу керек дейді (Жанпейісов, 23—27). Біздіңше, *күдері бау* мен *күдіре жылқы* дегендегі *күдіре*, *күдері* сөздері бір сөз емес, екі сөз, бірақ екеуі де этимологиясы күңгірт, сирек қолданылатын болғандықтан, кейде бірдей түсіндіріліп келе жатыр. Тіпті тек Қазақстанның шығыс өлкесіне тән жергілікті сөз деп танудың өзі жаңсақтық, өйткені бұл сөзді материалды қазақ жерінің батыс өлкесінен жинаған Н. И. Ильминскийден де, Махамбет ақыннан да, ауыз әдебиеті үлгілерінен де табамыз. *Күдіре* сөзі *жал* сөзімен де келеді; *күдіре жал*. Бұл сөздің мағынасы да, өзі де беймағлұмданғаны оның тұлғасын өзгертіп айтуға (жазуға) әкеп соққан: бірде *күдері*, бірде *көдіре/кедіре*, бірде *қыдыра* деген варианттарын көреміз. Мысалы: *қыдыра жалды*, қыл күйрық (Кенесбаев, 515).

Сөйтіп, *күдерең* — «жұмсақ иленген теріден жасалған бау» деген, *күдірі* — «мықты, күшті» деген мағынада қолданылған екеуі екі басқа сөздер.

Күнілескен. XV—XVII ғасырлардағы қазақ ақын-жыраулары мен батырлар жырларында «күңкілдескен көп жаман» деген жол кездеседі. Мұндағы *күңкілдескен* деген сөзді «наразылығын ашып айта алмай, наразы болған адамның сыртынан сөз ету» деген мәнде түсінуге болады. Ал бірақ, біздіңше, бұл сөздің дұрысы *күнілескен* болуы да мүмкін. Соңғы сөздің түбірі — *күні* болмақ. *Күні* сөзі көне түркі тілінде «қызғаныш, қызғанған» (зависть, завистливый) дегенді білдірген, осыдан туған қазақтың *күндеу* (көре алмау, қызғану), *күндес*, қырғыздың *күнү*, *күнүләш* («күйеулері бір әйелдер») деген сөздері бар. *Күні* («қызғаныш») деген есім сөзден *-ле* жұрнағы жалғанып, етістік туады (*балтала*, *қолда* деген сияқты); яғни осы күнгі *күндеу* етістігінің о бастағы варианты көне түркі тіліндегідей, *күніле* болуы мүмкін. Ал *күнілескен* сөзі «күндеген, қызғанған, көре алмаған» деген мағынаға ие. Бұл сөздің ертеде қолданылған көне тұлғасы келе-келе күңгірттеніп, бір жерде *күңкілдескен* (мұның да түбірі *күні* болуы мүмкін), екінші жерде *күйбеңдескен* (мысалы, Шалкнізде: *Күйбеңдескен* көп жаман Сөзі тигенге ұқсайды), үшінші жерде *қоңқалаған* (тағы да Шалкнізде). *қоңқалаған* көп жаман Сол жақсыны кө-

ре алмас) болып құбылып отырған. Белгілі бір тиянақты тіркестің ішіндегі сөздердің құбылуы сол өзгерген сөздің күңгірттенуінен, түсініксіздігінен туатыны белгілі.

Кіріс, адырна. Қазақтың эпостық жырларындағы. Махамбет сияқты жаугершілікті толғаған ақын-жыраулар тіліндегі *кіріс* сөзі контекстке қарасақ, көбінесе «жақтың тартпа бауы, кермесі, адырнасы» мағынасында жұмсалған. Мысалы, «Қыз Жібектегі»:

Саржанның *кірісі*
Тартуға келмей үзілді.

«Ер Қосай» жырындағы:

Он атқа алған бұхаржа
Қуысына оқ салып,
Ата алмасам, маған серт!
Атқаным шыдамай
Кірістен кетсең, саған серт!—

деген жолдарда *кіріс* — адырна, тартпа, керме бауды аңғартады.

Көне дәуірлер мен орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінде *кіріш* — тетива лука (яғни адырна) (ДС, 309; Фазылов, I, 607; Құрышжанов, 146). Демек, қазақ тіліндегі *кіріс* — көне замандардан бері келе жатқан байырғы түркі сөздерінің бірі. Ертеректегі түркі тілдерінде «қуруғ йығач егілмәс, құрмыш кіріш түгүлмәс» деген мәтел болғанын Махмуд Қашғари көрсетеді (МК, I, 198). Қазіргі қазақшаға келтірсек, бұл мәтел: «құрғақ ағаш иілмес, тартылған (құрылған) кіріс түйілмес (түйюге келмес)» болар еді.

Бұл сөзді ғалым С. Аманжолов алшын диалектісінің (яғни Қазақстанның батыс өлкесінің) элементі деп санайды (Аманжолов, 134). Ал фактілерге қарасақ, қазақ даласының тек алшындар жайлаған аймағы емес, өзге өңірлерде туған өлең-жырларда да *адырна* мен *кіріс* сөздері қатар кездеседі.

Кіріс сөзін қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі де, екі тілдік сөздіктері де бермеген. Ал зерттеуші Ә. Қайдаров кірісті жақтың екі жартысының түйіскен жері, жақ ортасы деп таниды, яғни *кіріс* — жақ атушының адырнаны созғанда, жебені ұстап тұратын жері дейді де, бұл сөз *кір* деген етістік түбіріне *-іс* жұрнағы жалғанып жасалған деп табады (Қайдаров, 31). Ғалым Ғ. Мұсабаев та *кіріс* сөзін «гнездо

лука» деп аударады. Демек, ол да *кіріс* сөзін жақтың оқ орнықтырып ұстайтын орта тұсы, оқ ұясы деп түсіндіреді. Ал, біздің топшылауымызша, бұл сөз қазақ тілінде негізінен (көбінесе) «адырна, керме бау, жақ тартпасы» мағынасын берген және ол *кіру* етістігінен емес, *керу* етістігінен жасалған болу керек. *Кер* етістігі «натягивать, растягивать» (тарту, созу) мағынасында түркі тілдерінде «атамзаманнан» бар сөз (ДС, 300), *-иш* (қазақша варианты *-іс*) жұрнағы — етістіктен есім тудыратын қосымша. Сонда *керіш* (*керіс*) сөзі «керілген нәрсе, керме, тартпа» дегенді білдіреді. *Керіш* сөзіндегі *е* дыбысының қысан *і*-ге ауысуы түркі тілдері үшін жат құбылыс емес. Демек, көне *керіш* тұлғасы — қазіргі *керме* дегеннің синонимі (*-ме* жұрнағы да етістіктен есім тудыратыны белгілі). Бұл түбірден *кереге* сөзінің жасалғанын аңғаруға болады, *кереге* де киіз үйдің керілетін (созылатын) бөлшегі.

Ал жақтың оқ орнықтырып ататын орта тұсы «Ер Қосай» жырында айтқандай, *қуыс* деп те, басқаша да (суреттеме түрде) аталуы керек.

Қуысына оқ салып,
Ата алмасам, маған серт!

Көне түркі тілдерінде бұл мағына *йа бағры* (жақ бауры) деп берілген (ДС, 221).

Кіріс сөзі бұл күнде ұмыт бола бастағандықтан, әр түрлі жазылып та жүр. Мысалы, «Қыз Жібек» жырының 1963 жылғы басылымында:

Кірестен оғы өтеді
Сансызбайға жетеді, —

деп жазылған.

Кіріс-тің синонимі — *адырна* да көне сөздердің бірі. Зерттеуші А. Махмұтов *адырна* сөзін көне жазба түркі ескерткіштері тіліндегі «екіге бөлу, ажырату» мағынасын беретін *адыр-* (қазақша *айыр*) сөзінен туындатады, бұл түбірге *-на* жұрнағы жалғанып, «оқты садақтан ажырататын нәрсе» деген мәнді сөз жасалған деп топшылайды (Этимол. сөздік, 21).

Кіріш. Бұл сөз «Қозы Көрпеш» жырында:

Ен дария, емшек сүтім *кіріш* тартар,—

деген жолда кездеседі. Сондай-ақ Бұхар жырауда:

Ат тұяғы тимеген
Ақ *кіріш* тас суда бар, —

деп келеді (кейбір басылымдарда *ақ кірпіш тас* деп қате жазылып жүр). *Кірпіш* сөзіне «Қозы Көрпеш» жырында «ақ, ашпақ» деп біршама дұрыс түсінік берілген. Көне түркі тілінде *кіршен* сөзі бетке жағатын ақ нәрсе («белла») дегенді білдірген. Қазақтың ертеректегі тілінде де *кірпіш* сөзі қолданылған да, «ақ» дегеннің синонимі ретінде жұмсалған тәрізді. Оған *ақ кірпіш тас, ақ сүт ~ кірпіш сүт* деген тіркестер дәлел. *Кирпиш* сөзі «известь» («әк, ақ балшық») мағынасында қазіргі ноғай, түрік тілдерінде қолданылады. *Кирэч* сөзі азербайжан тілінде де «гипс, алебастр» деген мағынада жұмсалады. Бұлардың барлығында да тастың, минералдың ақ түсіне қатыстылық бар. Сөз төркініне үнілушілердің бірі Б. Сүлейменова орыс тілінен енді деп жүрген *кірпіш* сөзінің өзін осы *кірпіш* сөзімен жанастырады (Этимол. сөздік, 109—111). Ал орыс тіліндегі *кирпич* сөзі бұл тілге түркі тілдерінен енген сөз екені айтылып жүр (Шипова, 183).

Кішілік. Жырларда және XVIII—XIX ғ. ақындарында *кішілік* сөзі кездеседі. Мысалы, Алмажан Азаматқызында (XIX ғ.):

Алмажан сынды бейбақты
Кішілікке алуға, —

деген жолдар бар.

Сырт карағанда, мұндағы *кішілік* сөзі *кіші* деген сөзден жасалған (кіші әйел, тоқал) сияқты болып көрінеді. Ал, шындығында бұл сөздің түбірі көне түркі тілдеріндегі *кіші/кіс* сөздері. Махмуд Қашғаридің көрсетуі бойынша, *кіші* сөзі «біреудің әйелі» («жена») дегенді білдірген, *үйлену* дегенді *кіші алу* деген (қазіргі *әйел алу* дегенмен салыстырыңыз).

Демек, *кішілікке алу* «әйелдікке алу» деген мағынада. Сірә, «кішкентай» мағынасындағы *кіші* сөзінің актив қолданылуына байланысты және *қатын, әйел, зайып, жұбай* сөздерінің тіл кәдесін әбден атқаруына орай, «біреудің әйелі, жұбайы» деген ұғымдағы *кіші* сөзі қазақ тілінен мүлде ығысып кеткенге ұқсайды да, тек *кішілік* («әйелдік») тұлғасында көнненің көзі ретінде некен-саяқ жұмсалып келгені байқалады. Ә. Жанпейісов *кішілік* сөзі бір кезде тіпті еркекке де қатысты айтылған болу керек деп топшылайды да, ол «күл» мағынасын берген болу керек дейді (Жанпейісов, 41).

Қағылу. Бұл күнде *қағылу* сөзін *қағу* етістігінің ырықсыз етіс түрі деп ұғамыз. Сондықтан «Қобыланды» жырындағы:

Не қылсаң да, маған қыл,
Бурылға, сірә, *қағылма*, —

деген Құртқаның сөзіндегі *қағылма* етістігін «соқтықпа, ұрынба» деп түсінеміз. Бұл тұлға осы мәнде жеке тұрып кемде-кем қолданылады. Жоғарыдағы ұғымда *қақтықпа* сөзі кәнігі. Ал *қақы-* (*қақу*) етістігі көне түркі тілдерінде «ашулану, өшігу» дегенді білдірген. Біздің контекстіміздегі *қағылу* сөзінің мағынасы да «ашулану» дегенге сай келеді. Біздіңше, *қақтығу* мен *қағылу* дегендер осы түбірден (*қақы-*) өрбіген. Бірақ екеуі бір-біріне жақын екі түрлі мағынада қолданылған: *қағылу* — «ашулану», *қақтығу* — «соқтығу, ұрыну».

Қазына/қазине. «Алпамыс» жырында бала тілеп әулиелерге түнеуге аттанған Байбөрі мен бәйбішесі жайында:

Бәйбіше барды акырын,
Қазына аузын ашкалы.
Таратты алтын, күмістен
Қалғанынша мыскалы, —

деген сөздер айтылады. Бұл сөз жыр ішінде бірнеше рет қолданылған.

Қазына сөзі қазақ эпостарының бәрінде де кездеседі. Кейбір басылымдарда *қазине* вариантында да ұшырасады. Осы күнгі тілімізде *қазына* сөзі «мүлік, байлық» және «мемлекет, қоғам» деген мағыналарда жұмсалады. Жырларды бастырушылар да бұл сөзді «мүлік, жиһаз» деп түсіндіреді. Бұл сөз арабтың *хазине* деген сөзі, мағынасы «соқровищница», яғни асыл мүлік, жиһаздың өзі емес, соны сақтайтын жер. Ал түркі тілдеріне енгенде, бұл сөз көбінесе асыл мүлік, қымбат бұйымдардың жиынтық атауын білдіргенге ұқсайды. Орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштерінің сөздігінде *хазина* сөзін «соқровище, казна» деп көрсетеді де, келтірілген мысалдар осыған сай түседі (Фазылов, II, 479). Ал шындығында қазақ жырларында кездесетін *қазына/қазине* сөзі арабтың өз тіліндегідей «соқровищница», яғни «алтын, күміс, бағалы киім-кешек, қымбат жиһаз сақталған жер» дегенді

білдіреді. Қазақ тәрізді көшпелі тұрмыс шеккендердің қазынасы, тегі, сандықтар болса керек. Бұған жоғарыдағы «Бәйбіше барды ақырын қазынаның аузын ашқалы» деген жолдар дәлел.

Асыл бұйым, қымбат жиһаз шұңқырда, жер астында да сақталатын болса керек, оған «Алпамыс» жырындағы қалмақ ханының:

Қазыналы қандағы
Есепсіз түрі мол еді, —

дегені дәлел болады. Мұндағы *қандақ* сөзі — «шұңқыр, қазылған жер, ор» деген мағынадағы сөз. Ол тәжік тілінің *қандан* «қазу» деген етістігінен жасалған кірме сөз. Қазақ тілінде *зындан* мен *қандақ* сөздері синоним ретінде қолданылған. Мысалы, «Алпамыс» жырында:

Патшаның сол күнде
Қазулы *оры* бар еді...
Қуаныш халқы жүгірді
Қандақтың аузын ашқалы...
Домалатып баланы
Зынданға әкеп тастады, —

деген жолдарда *ор*, *қандақ*, *зындан* сөздері бір-біріне синоним болып, қатар қолданылған.

«Қазынадан қамқа киеді» деген сөйлемге қарағанда да, *қазына* — осы күнгідей абстракт ұғымның атауы емес, нақтылы зат атауы, яғни «асыл бұйым сақталатын жер», және бұл сөздің қазіргідей мемлекет, не қоғам байлығына қатысы жоқ, жеке адамның (әрине, бай адамның), әрі кетсе, ханның жеке меншігіндегі алтын-күміс, тон, кілем, сияқты «капиталдың» сақталатын жері. Мұнда орыс тіліндегі «казна» («совокупность имущественных средств государства»), қазіргі қазақ тіліндегі «мемлекет қоғам байлығы» мағынасы жоқ. Демек, *қазына* сөзі қазақ тілінде өткен ғасырларда қазіргіден өзгешелеу ұғымда жұмсалған.

Қайдақ. «Қобыланды» жырында:

Хан қасында *қайдақтар*, —

деген жол бар. Мұндағы *қайдақ* деген сөз бұл күнде қолданылмайды. Бұл сөз қырғыз тілінде «салт басты, сабау қамшылы бойдақ, үй-күйсіз жалғыз басты» деген ұғымда келеді. «Қазаны жоқ қайдақ, қатыны жоқ бойдақ» деген мәтел де бар. Сірә, бұл сөз осы мәнде бір кезде қазақ тілінде де қолданылған болу

керек. Келе-келе ұмыт болып, жырларда ғана сақталған.

Қайраған/қайрақан. Сәкен Сейфуллин өзі зерттеген ауыз әдебиеті үлгілерінің ішінде қазақ халқының ертеректегі салттық мейрамының бірі — ұлыстың ұлы күні айтылатын тілектен:

Көш, қайраған, көш десіп,
Көз көрместей өш десіп,—

деген жолдарды келтіреді. Мұндағы *қайраған* — бұл күнде бейтаныс сөз. Ол тіпті батырлар жырлары мен XV—XVIII ғасырлардағы ақын-жыраулар тілінде де кездеспейді. Бұл сөзді Мұхтар Әуезов «Қара қыпшақ Қобыланды» пьесасында Тоқтарбай мен Қараманның аузына салады. Әдейі қолданады. Пьесадағы оқиғаның ертеде, ислам діні қазақ халқының санасын толық шырмап үлгермеген дәуірде өткендігін суреттеу үшін, тіл табиғатын тамаша білген ұлы жазушы мұнда ондаған көне сөздерді немесе осы күнгі бар сөздің ертедегі қолданысын (мағынасын) келтіреді. Соның бірі — *қайрақан*. Тоқсандағы Тоқтарбай баласы Қобыланды мен Құртқаның қосылған тойында от ананың құрметіне арналған сыйыну ырымы үстінде (демек, ислам дініне дейінгі ритуал бойынша):

Қарғысы қатты *қайрақан*
Қарғысынан сен сақта! — дейді.

Жазушы бұл сөзді Қараманның аузына да салады. Мұндағы *қайрақан* сөзін В. В. Радлов Сібір түркілерінде (алтайлықтар, тувалықтар, телеуіттерде т. б.) «почтительное прозвание божества, духов, ангел хранитель» деген мағынаны білдіреді дейді (Радлов, т. II, ч. I, 22). Осы пікірді Л. Будагов та айтады. Ол бұл сөздің монғол тілінде *хайрхан* түрінде келіп тау, су сияқтылардың «несі» («божество, дух, идол») дегенді білдіретінін көрсетеді (Л. Будагов, т. II, 32). Қазіргі монғол тілі сөздіктері де *хайрхан* дегеннің көне сөз екендігін және «милостивый, священный» («почтительное название гор») деген мағынаны беретіндігін білдіреді (Монг.-русс. сл., 500).

Сөйтіп, тау-тас сияқты табиғат күштерінің «несі»-нің атауы ретінде, яғни табынатын, сыйынатын, қорқатын «тәңірлердің» аты қатарында *қайрақан/қайраған* сөзі ертеректегі қазақтардың да немесе қазақтарды

құраған кейбір тайпалардың тілінде жұмсалған деп топшылауға болады.

Қара орман/қара орын. 1723 жылғы қазақ халқының басына түскен атақты «ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» босқынында шыққан «Қаратаудың басынан көш келеді» деген өлең тексінде:

Қарындас пен *қара орман* қалғаннан соң
Мәлтілдеп екі көзге жас келеді, —

деген жолдар бар.

Осы жолдар кейбір басылымдарда «Қарындас пен *қара орын* қалғаннан соң» деп берілген (С. Сейфуллин, VI, 41).

Қара орын деген тіркесті «Тауарих хамсадан» да кездестіреміз:

Қарақыпшақ Қобыланды
Қара орыннан айрылды («Ерт. әд. нұсқ», 101).

Бұл екі түрлі тіркестің *қара орман* түрі жиірек кездеседі. Мысалы, Махамбетте:

Жаудан аман жан қалса,
Қара орман малым садаға...
Қатын бала, *қара орман*
Баршасын жауға алдырған.

Қара орман тіркесі қазақ тілінде «мал-мүлік» («имущество») деген мағынаны береді дегенді В. В. Радлов сөздігі көрсетеді. Өткен ғасырдағы өзге сөздіктер де қазақ тіліндегі *қара орман* тіркесін «все состояние» деп танытады (Кирг.-русс. сл., 1897). Шындығында да мұндағы *орман* сөзі орысша «лес» деген мәнде емес, контекске қарай В. В. Радлов көрсеткендей, «мал-мүлік» деген ұғымда түсінуге болады. Ал *қара орын* варианты «мекен, қоныс» деген ұғымды береді. Монғол тілінде *орон* сөзі «страна, государство, край, местность; территория» деген мағыналарды береді. Көптеген сөздердің түркі-монғол тілдеріне ортақтығын, әсіресе мағыналары күңгірттенген сөздерді монғол тілдерінен табуға болатындығын ескерсек, бұл жердегі *орын* сөзін «ел, мемлекет, ел мекендеген территория, өлке» деген мағынадағы түркі-монғол сөзі деуге болады. Және бір версия: *қара орын* (*қара орун*) тіркесі XII ғасырдағы Махмуд Қашғари сөздігінің көрсетуіне қарағанда ертеректегі түркі тілдерінде ауыспалы мәнде «мола (могила)» ұғымында қолданылған.

«Қарындас пен қара орын қалғаннан соң» деген тармақты «ағайын-туыстар мен ата-бабаның сүйегі жатқан жерді тастап кеткеннен соң» деп те түсінуге болады.

Қазақ тілінде *қара орын* тіркесін «хан тағы» тіркесінің синонимі ретінде жұмсау да кездеседі. Дулат Бабатайұлы (XIX ғ.)

Қымызы бар хош алса,
Дүрдісіп мінгендей,
Қара орын — хан тағына, —

дейді. Бұл жердегі *қара орын*-ның мағынасы «мемлекет» дегеннен ұзап кетпейді. Тақ (тахт) та мемлекетті билеудің белгісі ғой. Бірақ *орын/орон* сөзінің бұл мағынасы қазақ тілінде күңгірттенгендіктен, ол *орман* болып өзгеруі, одан барып *қара орман* тіркесінің «мал-мүлік» деген мағынада жұмсалып кетуі әбден ықтимал. немесе *қара орын* мен *қара орман* екеуі о бастан екі бөлек қалыптасқан сөз тіркестері болуы да мүмкін.

Қарашы. Қазақтың мақал-мәтелдері мен өткен ғасырлардағы ақын-жыраулары тілінде *қарашы/қараша* сөзі жиі кездеседі.

Уақытыңыз толғанда,
Қарашаң қашар қасыңнан (Бұхар).
Ханның жақсы болмағы —
Қарашының елдігі (Бұхар).
Жай-қоныстан айрылып
Мен бір қаңғып жүрген *қарашы* (Махамбет, 55).

Қарашы сөзі мақалдарда көбінесе *хан* сөзімен қатар жүреді: *Хан* қазық, *қарашы* азық; Хан қасында *қарашың* болса, Қара жерден кемең жүрер; *Ханды* құдай алайын десе, *қарашасымен* қас болар; *Ханның* ісі *қарашыға* да түседі. Бұл мақал-мәтелдерге қарағанда *қарашы* — хан қасындағы адам, яғни *қарашы* сөзі ханды сағалаған, соған қызмет еткен, соған бағынышты, бірақ саяси-праволық және экономикалық жағынан басы азат қоғамдық топ уәкілі дегенді білдірген. Өткен ғасырдағы қазақ тілінің лексикографтары *қарашы* сөзін «подвластный, подданный» деп аударады (Кирг.-русс. сл., 1897). Бұл — *қарашы* сөзінің жалпы ұғымы, ал дәлірек анықтасақ, белгілі бір хандықтың, патшалықтың қол астындағы бағынышты кез келген адам *қарашы* деп аталмаған. Ханға тікелей

қызмет ететіндер *қарашы* болған. Тарғын батыр өз ханына ренжіп:

Қадір білмес сен итке
Қарашы болып нетемін, — дейді.

Орта ғасырларда *қарашы* (*карачу*) деп ханның қасындағы сановниктерді, оның кеңесшілерін (олар да тақта отырған ханға ақылымен қызмет ететіндер ғой) атаған. Қазақ хандарының тарихын зерттеген В. В. Вельяминов-Зернов былай деп жазады: «В Крыму карачи — беки главных дворянских родов и все лица, близкие к хану. Карачи были и в Казани в тех же значениях, что в Крыму. Карачи были и у ногайцев... В летописи главнейших русских сановников называют карачи (Вельяминов-Зернов, 409). Қасым ханы Оразмұхамедтің оң тізесін басқан (тақтың оң жағында отыратын) жалайырдан шыққан бні, шежіреші Қадырғали Қосымұлы өзін Оразмұхамедтің қарашысымын дейді.

Қарашы (*харачу*) сөзі монғол тілінде де болған. Әуелде *харачу* деп Шыңғыс хан әулетіне жатпайтын адамды немесе руды атаған. Кейін келе монғол тілінде де бұл сөз «қара халық, бұқара» деген мәнде жұмсалатын болған. Демек, *қарашы* сөзінің «қожасының шаруасын шаруалаушы, жалшы» мағынасы тіпті берілгенде, хандық дәуір өткен соң, пайда болғанға ұқсайды. Берілгені заманда қазақ қоғамындағы байлар мен ел билеушілердің әлеуметтік-экономикалық салмағы артты, енді олар да өз айналасына бұрынғы хандар сияқты қызметкер топты ұстай алатын болған. Бұл қызметкерлердің бірқатары бұрынғы дәстүрмен *қарашы* (*қараша*) аталса, енді бірқатары *байғус*, *қоңсы*, *жалшы* сияқты аттарға ие болған тәрізді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі *қараша* сөзін «ескі бай ауылдың, әлді, мықты жуандардың, атқамінерлердің (?) төңірегіндегі кедей-кепшіктер» деп анықтайды (ҚТТС, II, 1961, 40). М. Әуезов бұл сөзді «бағынышты, тәуелді жай кісі, қызметші, кедей» мәнінде жұмсаған (Жанпейісов, 81). Ал қазақ ауыз әдебиеті мен XV—XVIII ғасырлардағы өлең-жырларда *қарашы* сөзі ханға қызмет етуші, соның қарауындағы адамы деген мағынада қолданылған.

Қарындас. *Қарындас* сөзі күні бүгінге дейін екі мағынада қолданылады. Осы күнгі әдеби және актив мағынасы — ер адамның жасы кіші әйел жынысты

туысқаны және жалпы ер адамға байланысты айтылғандағы жасы кіші әйелдің атауы. Бұл сөздің түпкі мағынасы, көне түркі жазба нұсқаларында көрсетілген мағынасы «туысқан адам, бір жұрттың адамы». Қазақ тілінде де бұл сөз бұрын жалпы «туысқандар; руластар, аға-іні» деген ұғымда жиірек қолданылған. Мысалы, Асанқайғының:— Ол күнде *қарындастан* қайырым кетер,— дегенінде де, Шалкиіздің:— Жайыңды білген *қарындас*. Ол *қарындас* әм жолдас,— дегенінде де бұл сөз әйел жынысты адам туралы емес, жалпы туысқан, жақын туралы.

Махамбеттің:

Тар қолтықтан оқ тисе,
Тарыққанда қайрылар
Қарындасым менде жоқ,—

дегенінде ол әйел жынысты жасы кіші туысын емес, өзінің соңына еретін, өзіне демеу болатын жақынды, руластарды айтып отыр, яғни ол өзі бастаған көтеріліс ісі үшін «жолы жіңішке» әйел туыстарын емес, өзін қостайтын қалың ағайын туыстарын іздеп отыр.

Абай да бұл сөзді бірнеше рет жалпы ағайын, туыс, рулас, тіпті ұлттас мәнінде қолданады: *Қарындас* қара жерге тыға алмай жүр (Абай, I, 34); Осы қуаныш бәрі де қазақ *қарындастың* ортасында (Абай, VI, 180).

Өткен кезеңдерде *қарындас* сөзінің осы күнгідей «әйел жынысты жасы кіші туысқан» мағынасы да жңі қолданылған. Мысалы, «Қобыландыдағы»:

Қыздың аты Қарлығаш
Қобыландыға *қарындас*, —

дегенін еске салайық.

Қарындас сөзі жалпы «туысқандар, руластар (бір жұрттың адамдары)» деген мағынамен қатар, одан да гөрі жақындау туыстықты — аға-інілікті («единоутробные братья и сестры: брат») білдіру үшін де қолданылған. Бұл әсіресе орта ғасырлардағы түркі ескерткіштері тілінде айқын көрінеді (Фазылов, II, 603; Құрышжанов, 158; Боровков, Тецсир, 200). Көне түркі тілдерінде *қарундаш/қарындаш* сөздері бір құрсақтан шыққан аға-іні дегенді білдірген (ДС, 427). Бұл фактілерге қарағанда, *қарындас* сөзінің о баста «бір құрсақтан (*қарын* сөзінің «құрсақ — чрево» мағынасы да болған) шыққан аға-іні, қарындас, сіңлі» деген нақтылы мағынаны бергені, оның «жалпы туыс, рулас,

елдес, жұрттас» мағынасы ауыспалы екендігі, бұл мағына әсіресе орта ғасырларда, қазақ тілінің ертерек дәуірлерінде активтенгені байқалады. Мысалы, XVI ғасырдың соңғы жылдары мен XVII ғасырдың басындағы түркі ескерткіші жалайыр Қадырғалидың шежіресінде *қарындаш* сөзін «руластар, туыстар» мағынасында қолданады да, «сестра» деген ұғымды *қыз қарындаш* деп білдіреді: Кутукут нойан[ның] бір анадан *екі қыз қарындашы* бар ерді («Жами'ат-тауарих, Қазан, 1851, 79). *Қарындас* сөзін «туыс, ағайын» мәнінде поэтикалық элемент ретінде қолдану қазірде де бар.

Қарындас сөзінің осы көне мағынасын қазіргі жазушыларымыз ертеректе өткен тарихи оқиғаларды суреттеген шығармаларында, эпостың негізінде жазылған пьесаларында пайдаланады. Мысалы, М. Әуезовтің «Қара Қыпшақ Қобыланды» драмасында, «Еңлік-Кебектегі» билер айтысында, Т. Ахтановтың «Ант» драмасында *қарындас* сөзі «ағайын, туысқан, бір жұрттың (рудың, тайпаның) адамы» деген ұғымда орынды қолданылған.

Қаттану. Жауға аттанардағы батырдың портретін бергенде, қазақ эпостарында:

Қатуланып, қаттанып,
Буырқанып, бүрсанып,
Мұздай темір құрсанып... —

деп келеді. Осындағы *қаттану* сөзі бұл күнде қолданылмайды. Көне түркі тілдерінде *қатлан-* сөзінің бір мағынасы «быть мужественным, терпеть, мужаться». Осы мағынада *қатығлан* сөзі де қолданылған. Түбірі *қатығ-* (қазақша *қатты*). Қазіргі нормамызбен айтсақ, жоғарыдағы сөз (*қаттану*) *қаттылану* болар еді. Ал бірақ *қаттану* тұлғасы — өте ертеден, яғни етістік жасайтын жұрнақ *қатты* түбіріне емес, *қат(ығ)* түбіріне жалғанған кезден келе жатқан көне сөз. Осы тұлғаның *қатулану* варианты және бар. Ол да *қатығ* тұлғасынан жасалған. *Тағ~тау, бақ~бау* деген сөздердегі сияқты *қатығ* сөзіндегі соңғы *ғ* дыбысы сонор *у* дыбысына айналған: *қатығ~қатыу*. Ал қазіргі орфографиямыз бойынша жазылуы *қату* (+*ла+н+у*). *Қатулану* сөзінің о бастағы «қатты, берік болу, күшті болу» деген мағынасына үстеме «қатты ашулану, буырқану, айбат шегу» деген ауыспалы мағынасы да бар. Бұл екі тұлғаның плеонастық құбылыс жасап (яғни бір мағы-

надағы екі сөздің қатарынан айтылуы), қабаттаса да қолданылған жерлері кездеседі. Мысалы, «Қобыланды жырында»:

Қабағынан қар жауып...
Қатуланып қаттанды, —

деп келеді.

Сөйтіп, *қаттану* сөзінің мағынасы «мықты болу, берік болу, катаю», *қатулану* сөзі — *қаттану* сөзінің морфологиялық варианты.

Қора. *Қора* сөзін әдетте бұл күнде «мал қамайтын орын, аула, албар» деп ұғамыз. Бұл сөздің осы мәнге жуық, бірақ тек қана мал қамайтын емес, жалпы «ауыл территориясы» деген ұғымда да жұмсалғанын байқаймыз. «Айман — Шолпан» жырында Көтібар:

Маманды үрпек бастан шауып алып,
Қорадан айдап шықты мың түйесін, —

дейді. Бұл жерде *қора* сөзі дәл түйе қамайтын қора емес (қай бай жаздыгүні мың түйені қораға қамап отырады), жалпы сол Маман байдың мал ұстаған территориясы. *Қора* сөзінің осындай мағынасы өзге жырларда да кездеседі;

Қаһарланып қу қалмақ
Айқай салып ақырып
Қораға келіп тұрады («Қыз Жібек»).
Барса елдер дін аман
Малы шықты қорадан («Алпамыс»).

Сірә, о баста көшпелі шаруашылық жағдайында *қора* сөзінің осы күнгідей «қора-жай, қора-үй, қора-қопсы» («помещение») немесе «аула, қоршау» дегеннен гөрі, «белгілі бір ауылдың (үйдің) мал ұстаған (мал сауу, түнесту кездерінде) аймағы» деген мағынасы дәлірек болған болу керек. Әйтпесе ертеректе жаз түгіл, қыстың өзінде малға (әсіресе жылқы мен түйеге) қора-қопсы салудың өзі болмағаны мәлім.

Қора сөзінің осы мағынада жұмсалғанын М. Әуезов тілінен де көреміз. «Абай» эпопеясының I кітабында жазушы бала шәкірт Абайдың оқудан, қаладан, аулына келгенін суреттеген тұста: «Әсіресе *қораның* ортасында косақталған қойды сауып отырған қатындар [Абайларды] бұрын көрген екен» деп жазады (М. Әуезов I, кітап, I том, 11). Бұл — жаздың басы, ауылдың жайлауға шыққан кезі, яғни жайлауға қарай

Шыңғыс асқалы беттеп келе жатып қонған жазғы қоныстағы көрініс, демек, бұл жердегі жазушының *қора* деп отырғаны «сарай, үй-жай» емес, мал үйірілген орын, ауыл территориясы.

Қорамсақ, қылшан. Қорамсақ — садақ оғының кабы. Эпостар тілінде *қорамсақ* пен *садақ* сөздері синонимдік қатар түзейді. «Оқ қабы» мағынасында ілгеріректе *қылшан* сөзі де қолданылғанын көреміз. Мысалы, Қазтуғанда:

Қарағайдан садақ будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып, —

деген жолдарды оқимыз.

Садақ сөзінің «оқ қабы, жақ қабы» мағынасында қолданылғаны туралы 100—101-беттерді қараңыз. Мысалы, Қобыланды батыр:

Дөңгеленіп келеді
Садақтың бауы сартылдап, —

деп суреттелсе, мұндағы *садақ* — белге байлап алған жақ және оқ қаптары.

Бұл сөздердің морфологиялық құрамын талдап, түп-төркінін ашып берген ғалым — Ә. Қайдаров. Ол Халықаралық Алтаистика Конференциясының 1972 жылы Вена қаласында өткен XV сессиясында қазақ тіліндегі қару-жарақ, сауыт-сайман атаулары жөнінде арнайы баяндама жасап, *қорамсақ* сөзінің құрамындағы *сақ* элементі бір сөз түбірінің *йа/йақ/жа/жақ/са/сақ* сияқты (*садақ* сөзі туралы жазылғанды қараңыз) варианттарының бірі дейді, ол *қылшан* сөзі *қыл* (аттың құйрығы не жалының қылы) сөзіне «ыдыс, футляр, қап» мағынасындағы *шан* сөзі немесе *-шан* (*-шын, -шін*) жұрнағы қосылып жасалған сөз болу керек дейді (Қайдаров, 31, 32). Орыс тіліндегі осы мағынадағы *колчан* сөзі — түркі тілдерінен шамамен XIII—XV ғасырларда енген сөз (Шилова, 193).

Бір көңіл аударатын нәрсе — *қорамсақ* сөзі *қорам* түрінде де қолданылған. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында:

Енді қолын алғанша,
Қорамға қолын салғанша, —

деп келеді. Бұл мысал *қорамсақ* сөзінің құрамы *қорам+сақ* деген екі бөлек сөзден тұратындығын, оның

сақ компонентін қоспай да, «оқ қабы» ұғымын бере алатындығын аңғартады. Осы сөздің *қорамса* варианты және болған. «Ақжонасұлы ер Кеңес» деген жырда:

*Қорамсаны қолға алды,
Атайын деп ондалды, —*

деп келген жолдарды кездестіреміз. Бұлар орфографиялық қателер емес, біз әңгіме етіп отырған сөздің және оның құрамдарының бірнеше фонетикалық вариантта келген (*са/сақ*) бір сөзден пайда болғандығын көрсететін фактілер.

Құрсану. Батырлар жырында:

*Буырқанды, бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды, —*

деген клише (ортақ жолдар) кездеседі. Мұндағы *құрсану* етістігі бұл күнде кемде-кем қолданылады. Бұл — көне түркі тілдеріндегі «белдік (белбеу)» мағынасын беретін *құр* сөзінен жасалған *құрсау* етістігі, мағынасы — «белге байлау». *Құрсану* — «бір нәрсемен белін байлау, белбеулену» дегенді білдіретін өздік етіс. *Мұздай темір құрсану* — «темірден (болаттан) жасалған қаруды беліне байлау, асу, ілу» деген мәнде. Осы түбірден жасалған *құрсай* сөзі де бар. «Қозы Көрпеш» жырында:— «*Құрсай* садақ беліне ілер» дейді, — деген жол бар. Мұндағы *құрсай* сөзінің мәнін садақты беліне ілді деген контекстің өзі ашып тұр. Қазақ тіліндегі *кемпірқосақ* (радуга) деген сөздің де екінші компоненті — *қосақ* сөзі емес, *құрсақ* сөзі болуы керек, яғни «кемпірдің белдігі (белбеуі)». Қазіргі тілімізде бар *құрсау* сөзінің де түбірі *құр*, о бастағы тұлғасы *құрсағ* (ол да «белдік, оралған, белдеуленген») деген есім сөз.

Шалкиіз, Махамбет ақындарда және «Ер Тарғын» жырында келетін:

*Аспанда бұлт құрсайды,
Күн жауарға ұқсайды, —*

деген жолдар бар. Мұндағы *құрсайды* дегеннің де түбірі — *құр*. Одан *құрса* етістігі жасалған. Мәні — «орау» (аспан адам баласының көзіне дөңгелек, төңкерілген дүние, оны қаптаған бұлт, кемпірқосақ сияқтылар аспанды орап алғандай болып көрінеді). Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі бұл жердегі *құр*

сау етістігін «айналаны қоршау, торлау, қамап алу» деп түсіндіреді. Бұл, сөз жоқ, соңғы, ауыспалы мағына.

Қазақ тіліндегі *құр(бау)*, *басқұр*, *ышқыр(іш+құр)* деген сөздер де «белдік» («кушак») және «айнала орау» деген мәнді *құр* сөзімен төркіндес.

Сөйтіп, *құрсану* сөзінің түбірі — *құр* («белдік») + *са* (етістік тудыратын жұрнақ) + *н* (етіс жұрнағы), мағынасы: «белге байлау, белбеулену».

Қыналы. Жисмбет жыраудың (XVII ғ.) бір өлеңінде:

*Қыналы бозға мінген ер,
Қыз қалмақты құшқан ер, —*

деген жолдар бар. Мұндағы *қыналы* сөзі түсініксіз. Қырғыз тілінің оңтүстік говорында *қына* деген сөздің бір мағынасы аттың құйрығына таққан (өрген) әшекейді білдіреді. Сірә, Жисмбет жырау тіліндегі *қына* да сол мағынада болу керек. Сәндікті, барлықты, байлықты білдіру үшін астына мінген атының жал-құйрығын әшекейлеу — бар дәстүр. Осы дәстүрдің бір түрі мал баққан, «ер қанаты — ат» деп келген қазақ, қырғыз халықтарында бір кезде бірдей болса керек.

Ал Бұхар жырауда кездесетін:

*Он саусағы қыналы
Омырауы жұпарлы, —*

дегендегі *қына* сөзі бұдан басқа. Бұл, сірә, *қынай бел*, *қынау* (киімді қынап тігу) сөздерімен түбірлес сөз болу керек. Мағынасы «жіңішке, салалы» дегенге саяды. Қазақ тіліндегі *қынай бел* «жіңішке талма бел, құмырсқа бел» деген мағынаны білдіретін фразеологизм (Кенесбаев, 374). Сол сияқты *қыналы саусақ* та «жіңішке, тартқан сымдай» саусақ болуы әбден ықтимал. Бұл тіркес *қыналы бармақ* түрінде де келеді. Мысалы, жырларда:

*Қыналы бармақ, жез тырнақ
Ақ бетіне салады.*

Немесе:

*Қыналы бармақ, жез тырнақ
Күнінде қанға бояйын.*

Қыналы бармақ, жез тырнақ деген тұтас фраза көбінесе өлген адамды жоқтау салты үстінде әйелдің өз бетін өзі тырнап қанату ритуалына байланысты айты-

лады: Бұл — дәстүрлі, образды тіркес, сондықтан тіркес ішіндегі жеке сөздердің (мысалы, *қыналы*) мағынасы көмескіленіп, бұл күнде еркін тіркес құрамайтын сөзге айналған деуге болады.

Қырқарлану. Махамбет ақынның атақты «Мінкен де, мінкен, мінкен ер» деп басталатын өлеңінде өздерінің сарбаздары туралы «Бұл сықылды неткен ер?» деп өзі қойған сұрағына өзі:

Көлденең жатқан Жайықтан
Құралайдың күнінде
Еркек қойдай бөлініп
Қырқарланып өткен ер, —

деп сипаттама береді. Мұндағы *қырқарланып* деген сөз түсініксіз. Бұл — қазақ тілінде ұмыт болған «тізбек» мағынасындағы *қырқа* (*қырқар*) сөзінен жасалған етістік. Қырғыз тілінде бұл сөз осы мағынада жұмсалды: *қырқа тиккен үй* «юрты, поставленные в ряд»; *суыны қырқар тартып кечтик* «мы переправились через воду», расположившись рядами (нанскось по течению) (Юдахин, 495). Жоғарыдағы Махамбет өлеңінде де көлденең жатқан Жайықтан қырқарланып өту — бірінің артынан бірі тізбек құрап, қатар түзіп, ағысты қиялап өту дегенді білдіріп тұр. Исатай — Махамбет бастаған көтерілісшілер өз әрекеттерінің ситуациясына байланысты Жайықтан әрі де, бері де өткені белгілі. Ақын соның бірін суреттеп отыр. Сонда салт аттылар өзенді бірінің соңынан бірі тізбектеліп өткенін, ол да жағдайдың істеткен қимылы («еркек қойдай бөлініп») екенін танытуда *қырқарлану* сөзі поэтикалық жүк арқалап тұрған көне сөздердің бірі екені байқалады.

Майдан. Бұл сөзді қазіргі кезде көбіне-көп «ұрыс, соғыс болатын (болған) жер» деп ұғамыз. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі *майдан* сөзін 1) сұрапыл соғыс даласы, 2) белгілі бір бағытта әрекет жасау үшін біріккен әскери күш; 3) бір қолбасшының басқаруымен бірнеше армия құрамаларының қимыл-әрекет жасайтын ауданы деп түсіндіреді (ҚТТС, II, 121). Бұл сөздің соңғы екі мағынасы Ұлы Отан соғысы кезінде пайда болған, орыс тіліндегі *фронт* сөзінің баламасы ретінде алынған жаңа мағыналы сөз екені мәлім. Ал бұрынырақ қазақ тілінде *майдан* сөзі әрі

осы күнгідей «ұрыс, шайқас орны» деген мәнде, әрі «көгал» және «алаң» деген мағыналарда жұмсалған. Мысалы, «Қыз Жібек» жырында өлейін деп жатқан Төлеген алты қазды шақырып:

Қонар болсаң, жануар,
Міне *майдан*, міне саз, —

дейді. Мұндағы *майдан* да, *саз* да «көгал жер, көгорай шалғынды жер» дегенді білдіреді. *Саз* сөзі де екі мағынаны білдірген, бірі—көгал, көгорай шалғынды жер, екіншісі — балшық, бұл күнгі әдеби тілімізде саз «су араласып, балшыққа айналған топырақ» (ҚТТС, II, 233). Қазақ ауыз әдебиетінде *саз* сөзі көбінесе I-мағынада келеді. Мысалы, қыз Назымды алмаққа келген қалмақ ханы қыздың әкесіне:

Тікіске ақ үй сұраймын
Ел қонбаған *сазыңды*, — дейді.

Н. Ф. Қатанов жинап бастырған қазақ мақал-мәтелдерінің ішінде «Асылсаң биікке, жығылсаң *майданға*» деген мәтел бар. Мұндағы *майдан* сөзі де «ұрыс даласы» дегенді емес, «алаң (площадь)» дегенді білдіреді. *Майдан* сөзінің осы күнгідей «ұрыс даласы» деген ұғымы да ерлік жырларында жиі кездеседі. Мысалы:

Олар *майдан* ішінде
Түзетті бұлар ұрысты.
Қылыш шауып, қан төгіп,
Қыздырындар ұрысты («Қамбар»).

Сөйтіп, *майдан* мен *саз* сөздерінің осы күнгі әдеби тілімізде норма емес «көгал, көгорай шалғынды жер», «алаң» деген мағыналары ескі жырлар мен мақал-мәтелдерде және жергілікті сөйлеу тілінде кеңінен орын алған.

Майдан, сірә, қазақ тіліне парсы тілінен енген сөз, ал парсы тіліне араб тілінен енген; *майдан* — парсы тілінде «площадь, арена, ипподром, поприще, плац; поле деятельности, поле сражения; время, досуг» деген мағыналарды білдіреді (Перс.-русс. сл., 842). Қазақ тілінде де о баста бұл сөздің осы мағыналары негізінен қабылданып, келе-келе: 1) көгал, көгорай шалғынды жер; 2) алаң, орын; 3) ұрыс даласы деп айқындалғанға ұқсайды. Ал қазірде тіпті ықшамдалып, тек «ұрыс даласы» және соған ғана қатысты үстеме мағыналарға ғана болып отыр.

Маңғыстау. Бұл жерде біз етістік *маңғыстау*-ды сөз-еткелі отырмыз. Махамбеттің бір өлеңі:

Маң-маң басқан сары атаң
Маңғыстап шығар өріске, —

деп басталады. Мұндағы *маңғыстап* сөзінің түп төркіні мен мағынасы туралы бізден бұрын қазақ сөздері тарихына үніле жүретін ғалымдар Е. Жанпейісов пен К. Өмірәлиев айтқан болатын. Соны қайталай еске түсіріп, өз тарапымыздан мысалдар қосып, осы сөзді және бір түсіндіріп өтпекпіз. Бұрын да дұрыс көрсетілгендей, бұл сөздің түбірі — *маң*. Көне түркі тілдерінде *маң/маң* сөзі «шағ», «хожденне» деген есім ретінде де, «шагать, идти, ступать (ногой)» деген мәндегі етістік ретінде де жұмсалған. Осы түбірден *маңым* «шағ», *маңығ* «походка, поступь» сөздері де жасалып жұмсалған. Көне түркі тілінде *маң-/ман-* деген етістіктің *маңла-* түрі де болған (ДС, 336—337). Тіпті қазақ тілінде *маң-маң басу* (*маң-маң, маң басқан*, шудаларын шаң басқан) тіркесінде келетін *маң-маң* тұлғасы да көне заманда қолданылған: *маң маң-*, мұны қазақ тілінше тұлғаласак, *маң маңу* болып шығады, яғни «адым адымдау» немесе «адымдап жүру». Қазақ тілінде «адым» ұғымындағы *маң* есім сөзі де, онымен түбірлес *маңу, маңлау* деген етістіктер де қолданылмай, бұл сөзден тек *маң-маң басу* және *маңғыстау* деген тұлғалар сақталған, *маң-маң* сөзі *басу, жүру* сияқты қосалқы етістіктерсіз қолданылмайды, себебі *маң-* сөзінің мағынасы күңгірттенген, сол сияқты *маң-* түбіріне етістік тудыратын *-ғы* жұрнағы жалғанып *маңғы* етістігі (*қаңғы, саңғы* сияқты) жасалған, оған *-с* жұрнағы жалғанып қайтадан есім туған, ал *маңғыс* есіміне *-та* жұрнағы жалғанып екінші рет етістік пайда болған, сөйтіп, *маңғыста* (*маңғыстау, маңғыстамақ*) деген морфологиялық «қырық шекпен» киген сөз ғана сақталған. *Маңғыстау* етістігінің мағынасы — көне түркідегі *маң-* етістігіндей «адымдау, жүру», мүмкін, бұған «ілгері басу, өрістеу» реңктері қосылған болу керек. Қазақ тілінде *маң-маң басу* етістігі белгілі бір «пропискасы бар» «паспортты» сөз, ол «пропискасы» — ақырын, байсалды түрде адымдау, мысалы, аяғын байсалды басатын түйеге айтылады (*маң, маң басқан сары атаң өріске маңғыстап шығады*), егер бұл етістік адамға айтылса да, әңгіме жай ғана адымдау туралы

емес, аяғын «ақырын, байсалды түрде маңғаздана басу» жайында болады.

Сөйтіп, *маңғыстау* етістігі — «жүру, адымдау» дегенді білдіретін, сирек қолданылатын сөздердің бірі.

Ойын. Бұл сөз ерте кездегі қазақ тілінде, оның ауыз әдебиетінде «соғыс, ұрыс» деген мағынада да жұмсалған. Мысалы, «Ер Шобан» толғауында батырлар айдап алып кеткен жылқының соңынан қуып келген Биғазыға Шобан: Менің жиынымда (қосынымда) «түменді бұзған ерлер мен суырылып шабар батырлар бар» деп бірнешеуін атайды. Солардың бірі:

Бір ойында алпыс ала балта сындырған
Айсаның ару ұлы Қолай бар, —

дейді. Мұндағы *ойын* деп тұрғаны — «ұрыс».

Ойын сөзінің «Батырлар жырларында» жұмсалған сәттері бұл сөздің «ұрыс, соғыс» деген мағынасын тіпті айқын танытады. Мысалы, Қобыланды батырдың жауымен айқасын:

Қанжарменен қармасты,
Семсерменен серместі
Сөйтіп *ойын* ойнасты, —

деп суреттейді. Мұндағы *ойын ойнау* — нағыз «шайқасу, соғысу». «Ер Тарғын» жырындағы:

Толып жатқан қалмаққа
Тарғын салды *ойынды*, —

дегенде де ойнап жүрген батыр емес, ұрыс салған, соғысқан батыр сөз боп отыр. Қатты шайқасатын қас батырды «*ойыны қатты жас арыстан*» деп атайды.

Әрине, *ойын* сөзімен қатар «ұрыс, соғыс, шайқас», сөздері де қолданылған. Мысалы, «Қамбар батыр» жырында жау:

Бүркіттей жазып шеңгелін
Салмаққа даяр *соғысты*;

немесе:

Қайратымыз аспайды
Қылайық десек *ұрысты*, —

деп келеді. Сол сияқты *ойын* сөзінің құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру, жеңісті тойлау сияқты елеулі оқиғалар үстінде өткізетін сауық-сайранды да білдіретін мағынасы қатар жұмсалған. Мысалы, «Қамбар батыр» жырындағы:

Құда түсіп құйрық жеп
Қыламыз қызық ойынды...
Қырық күн ұдай тойым бар,
Әр түрлі қызық ойын бар, —

деген жолдарға назар аударыңыз.

Оқ, жебе. Бір қызық жай қазақ тілінде көне қару— садаққа (жаққа) қатысты атаулардың көбі күні кешеге дейін бірнеше (ең кемі екі) вариантты болып келеді. Мысалы, садақтың оғы *оқ* деп те, *жебе* деп те аталған. Екеуі де поэтикалық тілде қатар қолданылған: *қозы жаурын оқ, сай кез оқ, сары жебе, күшіген жүнді сұр жебе, қызыл сырлы жебе* т. т.

Кейбір кітаптарда (мысалы, Махамбет жинақтарында) *жебе* сөзі «садақ оғының қыры» деп түсіндірілсе, қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінде *жебе* — «садақ оғының масағы» деп анықталады (ал *масақ* сөзінің өзін «садақ оғының ұшы» деп түсіндіреді), сонда *жебе* — садақ оғының ұшының ұшы (!) болып шығады. Ал дұрысында *жебе* — оқтың өзі. Мұны «Батырлар жырларында» әлденеше рет қайталанып келетін:

Көп оғының ішінде
Сұр *жебе* деген оқ алды, —

деген жолдар дәлелдей түседі.

Оқ пен *жебе* синонимдер. Егер *жебе* сөзі контекске қарай оқтың ұшын білдіретін болса, ол — ауыспалы мағынасы. Осыдан барып, садақтың оғы сияқты үшкір, ұшы сүйір нәрсені де, мысалы, найзаның өзін немесе ұшын *жебе* деп атау пайда болады:

Жебелі найза қолға алсын,
Алты қырлы ақ *жебе*...
Шаныша алмасам, маған серт!

Қазақстанның батыс өлкесінде істік сым темірді *жебе істік* дейді (Досқараев, II, 55). Аңға немесе жауға қарсы, олардың жолына істік ағаштан немесе темірден құратын тосқауылды да *жебе* деп атаған. Мысалы, Махамбет ақындағы:

Құрулы жатқан *жебеге*
Құрсағынан шалдырған, —

деген жолдар осыны танытады. Жерге қадалған үшкір (істік) темір аңның немесе дұшпан мінген аттардың

бауырын тіліп, тосқауылдайтын қарудың бір түрі болған. Кейінгі Ұлы Отан соғысы кезінде, одан бұрынғы бірінші дүние жүзілік соғыс пен азамат соғысы тұсында да соғысушы екі жақтың тосқауыл шебінде қолданған тікенекті темір торды немесе танкіге қарсы құрылған тосқауылды атау үшін де кейде *жебе* сөзін пайдаланғанымыз мәлім. Бұлардың барлығы о бастағы «оқ» мағынасындағы *жебе* сөзінің ауыспалы мәнде пайда болған қосалқы қызметтері.

Оққа (*жебеге*) қатысты сөздердің бірі — *кез*. Бұл сөз *сай кез оқ* деген тіркес пен *кезену, кезеу* сияқты етістік түбірлерінде сақталған, түп мағынасы бұл күнде ұмыт болған көне сөз. *Кез* деп көне түркі ескерткіштерінде жақ оғының түп жағын, яғни адырнаға тірейтін жерін атаған, ертеде *оқ кезі* тіркесімен де айтылған (ДС, 305). Бұл сөзден *кезгір-, кезлә-* етістіктері жасалып қолданылған. Екеуінің де мағынасы «оқты адырнаға тіреу», яғни «атуға ыңғайлану». Қазақ тіліндегі *кезену, кезеу* етістіктері — көне *кезгер-, кезлә-* сөздерінің морфологиялық варианттары, бұлардың да негізгі мағынасы, «оқты адырнаға тіреп атуға оқтану».

Оразды, жиырлы. Көне жырларда:

Ораздының он ұлы
Жиырлының жалғызы, —

немесе:

Ораздының ұлы өсер,
Жиырлының қызы өсер, —

деген жолдар бар. Мұндағы *оразды* сөзі «бақытты» деген сөз: *ораз* — парсы тілінде «бақыт» дегенді білдіреді. Ал *жиырлы* деген сөз ешбір түркі тілінде жоқ. Тегі, контекске қарағанда, бұл сөз *жиырлы* емес, *черлі* болуы керек. Араб жазуындағы бір таңба әрі *ж*, әрі *ч* дыбысын білдірген. Арабша жазылған нұсқадан қазіргі алфавитке көшіргенде, қате оқылып, қате жазылған болуы керек. Сонда: «бақыттының он ұлы, шерлі адамның (бақытсыздың) жалғызы» деген қарама-қарсы образды білдіретін сөздер болып шығады.

Орындық. Қазірде өте түсінікті жні қолданылатын сөздердің бірі — *орындық*. Ол — адам отыратын үй жабдығы («стул»). Бұл сөз өткен дәуірлерде де болған. Көне түркі тілінде *орунлуқ* — 1) трон; 2) ложе, носил-

ки (ДС, 372). Қазақ тілінде де ертеде *орындық* сөзі бір нәрсенің тұрғысы (отыратын, тұратын, жататын жері — ложе) дегенді білдіргені байқалады.

Махамбет өлеңінде кездесетін:

Орнықты қара сабадан
Қымыз ішер күн қайда? —

деген жолдардағы бірінші сөз *орнықты* емес, *орындық-ты* болуы керек. Өйткені жерді азырақ шұңқырлап, үлкен сабаларды соған қоятыны белгілі, демек, осы шұңқыр — сабаның орындығы, яғни саба тұратын жер (ложе), немесе саба қоятын төрт таған арнайы орындық та болған. Төсек те жалпы алғанда ложе (жататын жер), сондықтан кровать сияқты төсекті де өте ертеде қазақтар *орындық* деп атаса керек. Мысалы, Доспамбет жырау:

Зерлі *орындық* үстінде,
Ал шымылдық ішінде
Тұлымшағын төгілтіп,
Ару сүйдім — өкінбен! —

дейді. Мұндағы *орындық* деп тұрғаны биік төсек (кровать сияқты), *зерлі* деп отырғаны — не инкрустацияланған төсек дегені болар, немесе зерлі жамылғымен жабылған төсек дегені болар. Қайткенде де мұндағы орындық «стул» емес.

Сағы, сағыну. Бұхар жырау Абылай ханға:

Басына мұнша көтерген
Жұртыңа жаулық *сағынба*, —

деп ақыл айтады. Мұндағы *сағыну* сөзі «біреуді ансау» мағынасындағы *сағыну* сөзімен бір емес. Бұл жерде *сағыну* сөзінің түбірі — *сақ-*. Көне түркі тілдерінде *сақ-* етістігі «думать, считать, принимать за что-либо» дегенді, осы түбірден туған *сақын-* етістігі «1) думать, размышлять, представлять; 2) хотеть; 3) сожалеть, грустить, беспокоиться, заботиться» деген мағыналарды білдірген (ДС, 486). *Сақын-* сөзінің 1-мағынада жұмсалуы тіпті орта ғасыр түркі ескерткіштері тілінде де кездеседі (Боровков, Тефсир). Бұл сөздің «ойлау, ойлану, ниеттену» мағынасы ертеректегі қазақ тілінде де жұмсалғанын жоғарыдағы Бұхар толғауы танытады. *Жаулық сағыну* тіркесі осы күнгі тілімізше айтсақ, *жаулық ойлау* дегенді білдіреді.

Сақын- етістігінің екінші мағынасы және бар. Оның осы күнгі қазақша варианты — *сақтану*. Көне, орта ғасыр түркі тілдерінде «сақтану, қорғану» мағынасында қолданылған *сақын*- тұлғасы ертеректегі қазақ тілінде де орын алған. Оған Шалкиізде кездесетін:

Алл, алл, ал *сақын*,
Андып жүрген дұшпаннан жүз *сақын*.
Күле кіріп, күңіреніп
Шыққан достан мың *сақын*, —

деген жолдар мысал бола алады. Махамбет ақынның:

Мен тауда ойнаған қарт марал
Табаным тасқа тиер деп,
Сақсынып шыққан қиядан, —

деген жолдарындағы *сақсыну* сөзінің түбі *сақыну* болуы да мүмкін. «Қорғану, сақтану» мәніндегі *сақыну* тұлғасы «күні кешегі» Махамбет заманындағы қазақ тілінде қолданыстан шығып қалып, ұмыт бола бастағандықтан, *сақсыну* деп өзгертіліп айтылуы әбден ықтимал.

Садақ, жақ /жай/ жа. Бұл сөздер қазақ эпостарында да, XV—XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар тілдерінде де жиі кездесетін, қазірде көнеленген сөздердің қатарынан табылады. *Садақ* сөзінің синонимдері *жақ* ~ *жай* ~ *жа*. Соңғы *жа* варианты қазақ тілінде *сарыжа*, *бұхаржа* сөздерінде сақталған.

Садақ (жақ) — ағаштан доғаша иіп немесе иілген іспетті екі бөлікті жалғастырып, екі ұшын қайыспен керіп, сол кермеге оқ (жебе) салып тартып ататын, өте көне замандардан келе жатқан қару атауы. *Садақ* сөзі кейбір түркі тілдерінде қарудың өзін емес, оның қабын, сауытын (футляр, чехол дегенді) білдіреді, немесе жақтың бүкіл жабдығымен қоса аталған жалпы атауын береді. Ал қазақ тілінде *садақ* сөзі қарудың өзін де, жақ пен оның оғын салатын қабын да білдіргенін байқаймыз. Мысалы, Қазтуған жырауда:

Қарағайдан *садақ* будырып,
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып, —

деп келеді. «Қыз Жібек» жырында Қорен қалмақ:

Қарсы қарап тұра қап,
Садақты қолға алады.
Толықсып тұрған баланы
Толғап тартып қалады.

Бұл екі мысалда *садақ* — қарудың өзі, яғни жақ.

Сонымен қатар *садақ* сөзі жақтың өзінің қабын да білдірген. Мысалы, жырларда кездесетін «бұлғары садақ, бұхаржай» немесе «көн садақты демесең, көпке тиер сөзім бар» дегендердегі *бұлғары садақ, көн садақ* тіркестері былғарыдан жасалған (әлде бұлғарлықтардың үлгісімен жасалған ба?) және көннен жасалған қап (жақ салатын футляр, чехол). Қазақ тілінде жақтың жабдығымен қоса алғандағы жалпы атауы ретінде қолданылуы да жоқ емес. Мысалы, Махамбеттің «беркініп садақ асынған» дегенінде, ақын жалпы қару (садақ) асынып, жауға аттану дегенді айтып тұр.

Қазірде ұмыт бола бастаған бұл көне атауларды осы күнгі кітаптарда жаңылыс түсіндірушілік жиі кездеседі. Мысалы, Махамбет Өтемісұлының 1962 жылғы өлеңдер жинағында *жай* — садақ оғы деп қате түсіндірілген. Бұл анықтама ақынның:

Толғай да толғай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан, —

деген жолдарына қарай айтылған. Бірақ бұл жердегі ақынның *он екі тұтам* дегені оқтың ұзындығы емес, жақтың кермесінің (адырнасының) өлшемін, яғни жақтың өзіні айтқаны. Немесе Қазақ Совет Энциклопедиясы *жақ* сөзінің *жай* вариантының болуын «жақтың оғы алысқа ұшатындықтан, жақты кейде *жай* деп те атайды» деп жансақ түсіндіреді. Шындығында бұл екеуі бір сөз, яғни *жақ* пен *жай* параллелі — түркі тілдеріне тән дыбыс алмасуларының нәтижесі (Қайдаров, 29). Сол сияқты *бұхаржа* сөзін «Батырлар жырының» II томында (Алматы, 1961, 23-бет) «Бұхар қаласында жасалған сауыт (!)» деп түсіндіреді. Дұрысында *бұхаржа* және *сарыжа* сөздеріндегі *жа* компоненті көне *йа* сөзінің қазақша варианты (сөз басындағы *й* дыбысының қазақ тілінде *ж* болып келетіні белгілі). Көне *йа* — лук, *йа құр* — натягивать лук, *йа құрғушы* — лучник (ДС, 221). Бұл қару атауының көне түрі қазақша *бұхаржа*, *сарыжа* сөздерінде сақталған, осы сөздер келе-келе «жаңашаланып», *бұхаржай*, *саржай*, одан барып *саржан* түріне де көшкені және байқалады:

Бұлғары садақ, бұхаржай,
Бұлғай тартты Ер Қосай.

«Ер қосай» жырының келесі бір жерінде:

Алты атқа алған адырна,
Он атқа алған бұхаржа, —

болып айтылады, «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүніс сұлуды жыршы:

Қасы сарыжадай керілген,
Кірпігі октай тізілген, —

деп суреттейді. Ал «Қыз Жібек» жырында бұл тұлға *саржан* болып кетеді:

Саржанның кірісі
Тартуға келмей үзілді.

Сарыжа дегенді өткен ғасыр лексикографы Л. Будагов былайша анықтайды: қазақша *саржа*, шағатайша *сары йай* сүйекпен әшекейленген, сарыға боялған жақ (лук) (Будагов, I, 686). Ал *бұхаржа* (*бұхаржай*) деп Орта Азия (Бұхар өңірі) үлгісінде жасалған немесе сол жақтан келген жақты атаса керек.

Сөйтіп, кермесіне (кірісіне, адырнасына) оқ (яғни жебе) тіреп, тартып ататын ағаштан жасалған (бұдырған) көне қару атауы XV—XIX ғасырлардағы қазақ тілінде *садақ*, *жақ*, *жай*, *жа* деп аталған (соңғысы бірді-екілі біріккен сөз құрамында ғана келеді). Демек, әр тілдегі сөздердің семантикалық (мағыналық) даму заңдарына қарай, о бастағы бір сөз, мысалы, *садақ* сөзі бір тілде қарудың өзін, екінші бір тілдерде оның тек футлярын, үшінші бір тілдерде осы қарудың өзін, жабығын, сауытын қоса алғандағы жалпы атауын білдіретін болып қалыптасқан. Қазақ тіліндегі *садақ* сөзі — осы үш мағынаның үшеуіне де не болып қолданылып келген сөз.

Осы сөзді түбегейлі әрі қисынды талдаған ғалым Ә. Қайдаровтың пікірі орынды. Зерттеуші бұл сөздің түп-төркіні түркі — монғол тілдеріне ортақ *саа* тұлғасы деп табады да, оның *йә/йаа/жаа/чаа/һаа/йей/жай/сай/чай/жақ/сақ/чах/жайа/саға/даға* т. б. деген құбылмалы фонетикалық варианттары бар екенін көрсетеді (Қайдаров, 28—29).

Сақетер, сақсыр. Ертеде өткен Доспамбет жыраудың бір толғауында:

Сақетер тиді саныма,
Сақсырым толды қаныма, —

дейді. Мұндағы *сақетер*, *сақсыр* сөздері бұл күнде қол-

данылмайтын бейтаныс атаулар. Контекске қарағанда *сақетер* — қарапайым соғыс қаруының аты (сақ етіп тиетін нәрсе) немесе сақ етіп тиетін оқ дегеннің образды атауы. С. Аманжолов *сақетер* сөзін әдеби тілдегі «қылыш» дегеннің орнына қолданылатын диалектизм, яғни Қазақстанның батыс өлкесіне тән жергілікті сөз деп таниды (Аманжолов, 340). Сірә, соғыс, ұрыс қаруларының атауын *-ар, -ер, -р*) жұрнақты есімше тұлғасымен беру қазақ тілі үшін ертеден дағдыға айналған тәсіл болу керек. Мысалы, «Қобыланды» жырынан:

Шауып келіп Қараман
Безеу тісті *кертартар*
Тас төбеге салады, —

дегенді оқимыз. Мұндағы *кертартар* да ұрыс қаруы. Соңғы дәуірлерде пайда болған *бесатар, алтатар* деген атыс құралдарының атаулары да осы тәсілмен жасалған сөздер. Ал *сақсыр* сөзі тағы да контекске қарағанда киімнің, оның ішінде не аяқ киімнің, не шалбардың атауы болса керек. Өйткені саннан аққан қан не шалбардың ішіне, не аяқ киімнің ішіне толады ғой. Бұл екі атаудың екеуі де өзге түркі тілдерінің, көне, орта ғасыр түркі тілдерінің сөздіктерінде жоқ. Соған қарағанда бұлар қазақ топырағында туған образды тіркестер болуы мүмкін.

Салар. Ертеден келе жатқан «Сен *салар* да мен *салар*, атқа жемді (немесе тоқым) кім *салар*» деген мақал бар. Мұндағы *салар* сөздері қазақтың *салу* етістігінің есімше тұлғасы сияқты болып көрінеді. Шындығында мұндағы үш рет қайталанған *салар* сөзінің соңғысы ғана етістік, ал алдыңғы екеуі есім сөз, ол — «басшы, көсем, бастаушы, бастық» деген мағынадағы парсы сөзі. Парсы тілінде жоғары әскери басшыны («главнокомандующий» дегенді) *сипаһсалар* дейді, *сипаһ* «әскер, армия» деген сөз; *керуенбасы* дегенді *каруансалар* деп атайды. Сонда жоғарыдағы қазақ мақалы «мен де бастықпын, сен де бастықсың, атқа жем салып (немесе тоқым салып) қызмет ететін кім болмақшы» деген мәнді білдіреді.

Салу. Қазтуған, Шалкиіздердің мұраларынан *салу* сөзінің бұл күнгіден өзгеше келетін «тастау, қалдыру» мағынасында қолданылған тұстарын көреміз. Қазтуған ата мекенімен қоштасқан толғауында:

Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың, —

дейді, яғни мен сені өз еркіммен қалдырып бара жатқаным жоқ, сен қалдырдың (кетуге мәжбүр болдым) дегенді айтады. Мұны осы жолдардан кейінгі:

Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!.. —

деген сөздері дәлелдей түседі. Шалкиіз жырауда және батырлар жырында кездесетін:

Жағы түкті жылқы айуан
Иесін қайда жауға салмаған, —

немесе Махамбеттегі:

Таңдап мінген тұлпарлар
Иесін қайда жаяу салмаған, —

деген жолдарда да *салу* етістігі «қалдыру, тастап кету» мағынасында келіп тұр. Біздіңше, «құлын тастау» мағынасындағы *құлын салу* деген тұрақты тіркестегі *салу* сөзі де «тастау» мәнінде. Қырғыз тілінде «бала салу», «қозы салу» (бала тастау, қозы тастау) тіркестері бар. Қазақша *дүние салды* тіркесінде де *салу* сөзі «қалдыру, тастау» деген мәнде.

Салу етістігінің бұл мағынада жұмсалғанын XVI ғасырдың ең соңғы жылдарымен XVII ғасырдың бас кезінің түркі жазба ескерткіші — тарақ таңбалы жалайыр Қадырғали Қосымұлының «Жами' ат-тауарих» деген тарихи шығармасының тілінен де көреміз. Ол бір жерде былай деп жазады: [Чингиз хан Отчигин ноғанды] нечүк уалайат тәжік кә атланғанда, аны үйүндә ордаларында ләшкәрі билән салып кетті («Жами' ат-тауарих», Қазан, 1851, 88-бет, 15 жол), қазіргі қазақшасы: [Шыңғыс хан] тәжік уалайатына [өлкесіне] аттанғанда, оны [Отчигин ноғанды] әскерімен қоса өз үйі ордасына қалдырып кетті.

Сөйтіп, *салу* деген етістік сөз осы күнгі білдіретін мағыналарымен қатар («қою, орнату» т. т.) ертеректе қазақ тілінде «тастау, қалдыру» мағынасында да жұмсалған (біздіңше, бұл омоним сөздер болар, яғни сыртқы тұлғасы бір, мағынасы бөлек екі сөз болар деп ойлаймыз).

Сан. «Батырлар жырларында»:

1
(
с
с
с
У
Ж
Т
Д
Д
Д
де
на
өзг
тіл
дег
нал
рін
сін
пле
түс
деп

Он екі жасқа келгенде,
Он сан қолға бас болдым, —

деген жолдардағы *сан* сөзі, немесе Махамбеттің:

Алты сан алаш ат бөліп
Тізгінін берсе қолыма...
Сол онымыз жүргенде,
Мың сан әскер қол едік...
Сан шерулі қол болса,
Батырлар болар ағасы, —

дегендеріндегі *сан* сөзін бұл күндегі «есеп» мағынасындағы қолданысынан бөлек тану керек. Өткен ғасырда қазақша-орысша сөздік түзген Н. И. Ильминский *сан* сөзінің бір мағынасын «большое, неопределенное, впрочем, число» деп көрсетеді. Бұл мәнде осы күні *сансыз*, *сансыз көп* сөздері жұмсалады. Ал о баста *сан* деген сөз «өте көп; мөлшерсіз көп» деген ұғымды білдірген. Жоғарғы өлең жолдарындағы *сан* сөзі осы мағынада жұмсалып тұр. Ал *он сан*, *алты сан*, *мың сан* деген тұрақты тіркестердегі *он*, *алты*, *мың* деген сан есімдер де өздерінің номинативтік (тура) мағынасын танытпайды, олар да «көп, белгісіз мөлшердегі көп» деген ұғымда келген сөздер.

Сана.

Қайда барып төгемін,
Ішімдегі *сананы*...
Маған да әсер қылып тұр
Зарлаың айтқан *санаңыз* («Алпамыс»).
Сарғайып *санаменен* жүзі сары...
Ол бір *сана* көңілге салды дейді («Қозы Көрпеш»), —

деген жыр тармақтарындағы *сана* сөзі осы күнгі *сана-сезім* дегендегі *сана*-дан («сознание» дегеннен) өзгешерек мәнде келген. Көне монғол, халқа-монғол тілдерінде *санаа/санаға* сөзі «ой» («дума, мысль») деген мағынаны білдіреді, қазіргі монғол тілінде *санах* — ойлану деген сөз. Көне замандарда түркі тілдерінде де, оның ішінде қазақ тілінде *сана* «ой» дегеннің синонимі ретінде жұмсалған. Бұған осы екі сөздің плеонастық қатар түзіп қолданылғаны да дәлел бола түседі. Мысалы, «Алпамыста»:

Қой дегенде қоймасан
Түсіремін *ой-сана*, —

деп келеді. Немесе «Аймаң — Шолпан» жырында:

Аймаңның көңілі кең, ақылы дана,
Ішінде Арыстанның болар сана, —

деген жолдарда да *сана* сөзі «ойланған ой» деген ұғымда келіп тұр.

Сары. Түсті білдіретін *сары* сөзі — бұл күнде әбден түсінікті, жиі жұмсалатын сөздердің бірі. Бірақ осы сөз келген жердің бәрінде түс атауы бола бермейтіндігі бар. Мысалы, бәрімізге белгілі жиі айтатын *сары алтын* тіркесі бар. Бұл өзі — тұрақты тіркес. Ертедегі өлең-жырларда да, қазірде де қолданылатын сөздер. Мысалы:

Дүние деген *сары алтын*
Әркімдерді алдаған (Нұрым жырау).
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған (Махамбет).

Мұндағы *сары* сырт қарағанда солай сияқты болып ұғылғанмен, түске байланысты емес, яғни алтынның *сары* түсіне қатысты қалыптасқан тіркес емес. *Сары алтын* дегендегі *сары* парсыша *сара* сөзі, ол «таза, нәсіпсіз, пробасы жоғары» (алтын, күміс жөнінде) деген мағынаны білдіреді (Перс.-русс. сл. II, 435). Бұл мәнде *саф алтын* деп те айтылатыны мәлім (*саф* деген арабша «таза» деген сөз). Абай тіпті *самородный сары алтын* деп сол мағынада орыс сөзін қосып айтқаны белгілі. Сонда *сары, саф, самородный* сөздері бір мағынадағы сөздер.

Сары сөзінің бұдан да басқа тіркестерде түстен өзге мәндегі сөз болып келетін жерлері бар. Мысалы, *сары уайым* тіркесіндегі *сары* да парсы сөзі, парсыша *сар* сөзінің бір мәні «печаль, огорчение» (Перс.-русс. сл. II, 435). Сонда *сары уайым* тіркесі бір мағынадағы екі сөздің қабаттаса айтылуынан пайда болған *балашаға* (*шаға* да «бала» деген сөз), *телегей-теңіз* (*телегей* де «теңіз» деген сөз), *бекер-босқа* (*босқа*-ның мағынасы да «бекер») деген сөздер сияқты, бір сыңары парсыша уайым (*сар*), екіншісі қазақша *уайым* сөздерінен жасалған плеонастық тіркес болып табылады. «Уайым, қайғы» мәніндегі *сар* сөзі қазақ тілінде жеке қолданылмайтындықтан, тілде бар *сары* тұлғасына жұмыстырылып айтылып кеткен.

Сары сөзінің түске қатыссыз үшінші қолданылатын жері — *сары бел, сар(ы) адыр, сар(ы) жота, сар(ы) дала, са(ы) арқа, сар(ы) жал, сар(ы) бұлақ, сар(ы)*

тау деген сияқты тіркестер. Мұндағы *сары* (*сар*) сөзі, жер-су аттарын арнайы зерттеген ғалым Е. Қойшыбаевтың көрсетуінше, «кең», «басты», «негізгі» және «айқын, анық көрінген» деген мағыналарды білдіреді (Е. Қойчубаев, Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. А., 1974, 895.)

Сауда. *Сауда* сөзін бұл күнде затты сату не алу (орысша «торговля, торг») мағынасында ғана түсінеміз. Ал қазақ тілінде, оның жырларында бұл сөздің өзге де мәнде келіп, *жалғыздықтың саудасы*, *ғашықтықтың саудасы* сияқты тіркестер құрап жұмсалатын сәттері бар. Жауына жалғыз шапқан Алпамыс батыр туралы:

Жалғыздықтың саудасы
Түсті ерге бір күнде,—

деп келсе, Жібектің аулына екінші рет аттанғалы тұрған Төлеген:

Басыма менің түсіп тұр
Ғашықтың саудасы,—

деп шынын айтады. Қамбар батыр қарсыласы Қалмақ ханына:

Қан ағызып көзіңнен
Басыңа сауда салайын,—

дейді. Мұндағы *ғашықтықтың саудасы* деген тіркес «ғашықтық оты, өлердей *ғашықтық*» (орысша «одержимость любви») деген мағынаны білдірсе, *жалғыздықтың саудасы*, *басына сауда салу* тіркестеріндегі *сауда* сөзі «қиындық, ауыртпалық» деген мәнде жұмсалып тұр, *Сауда* сөзінің араб тіліндегі мағынасы «желчь (раздражение, злоба), меланхолия», парсы тіліндегі бір мағынасы: «1. сильная страсть, любовь; ярость, иступление; орта ғасырлардағы түркі ескерткіштерінде бұл сөз парсы тіліндегідей «сильная любовь, желание, любовь; сумашествие» мағыналарында жұмсалған (Ғазылов, II, 238). Ал қазақ топырағында *сауда* сөзінің мағынасы, одан әрі құбылып, «жалпы ауыртпалық, қиындық» дегенге көшкені байқалады, өйткені *жалғыздықтың саудасы* дегенде сөз ұғымы махаббатқа, әуейлікке жуыспайды, бұл жердегі *сауда* — «ауыртпалық, шарасыздық».

Сауда сөзі осы көрсетілген мағыналарда бұл күнде актив қолданылмағанымен, бір кезде жұмсалғандығын жоғарыдағы мысалдар дәлелдейді, бірақ, өкінішке

орай, қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің соңғы жылдары арнайы түзілген сөздіктері (Н. Оңдасынов. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. Алматы, 1974; Е. Бекмұхаметов. Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері. Алматы, 1977) бұл сияқты сөздерді бермейді, көбінесе, көпшілікке түсінікті, талайдан арабтікі, парсынікі екені көрсетіліп жүрген сөздер түсіндіріледі.

Абайдын:

*Саудайы-ай, сауды алмадың, сырқауды алып,
Бір пәлеге жолықтың шырқау барып,
Ала жаздай көгалды бір көрмедін,
Сары жұртқа қондың ба ірге аударып? —*

деген өлең шумағындағы *саудайы* сөзі де жоғарыда біз көрсеткен «желание, любовь; сумашествие» деген мағыналардағы *сауда* сөзімен түбірлес, атап айтқанда, *саудауи* немесе *сауда^и* сөзін Абай «есі дұрыс емес, әйелге есі ауған» деген мәнде қолданған. Абай жинағында бұл сөзге «істеген ісін абайламау, байқамай істеу» деп жалпы нобайы келетін түсіндірме берілсе (Абай Құнанбаев, I том, 1957, 209), «Абай тілі сөздігі» «алаңғасар, нақұрыс» деп анықтайды. Ал бұл сөзді Абай Дүйсенқұл деген ауылдасына айтқан. Дүйсенқұл бірнеше рет әйелін тастап, жесір қатындарға үйленген адам екен, ол тағы бірде әйелін тастап, Жақып дегеннің күйеуден шыққан ауру қызын алады. Абай бұл шумақты сонда жазған. Демек, ақын Дүйсенқұлды *саудайы* десе, оған «әйел дегенде есі ауып кеткен, есі дұрыс емес» деген баға беріп тұр. *Саудайы* сөзінің «есі дұрыс емес» деген мағынасы «Екі тентек қосылса, *саудайы* болар, екі мақұл қосылса, таудай болар» деген мақалда да байқалады.

Сөйтіп, *сауда* сөзі қазақ тілінде тек «сауда-саттық» ұғымында ғана емес, араб-парсы тілдеріндегідей сезімге, ақыл-еске, адам мінезінің сипатына қатысты мағынада да жұмсалған екен. Орнын тауып қолданса (*Ғашықтықтың саудасы* деген типте), қазірде де кәдеге асатыны сөзсіз.

Сауын: *сауын айту*. Күні кешеге дейін қазақ қауымында *сауын айту* дәстүрі болған. *Сауын айту* — үлкен ас, ұлы той сияқты үлкен жиындар жөнінде ел-елге жариялап хабар беру. Бұрынырақ жорық, аттаныс жөнінде де елге *сауын айтатын* болған. «Айман — Шол-

пан» жырында ас берген Шөмекейлерге өкпелеп кеткен Көтібар:

Шабамын Маман байды жиылсын деп,
Еліне барысымен *сауын айтты*, —

дейді. Ал осыдан бұрын кісісі өлген Кіші жүз Алшын-Жаппас Шөмекей елі:

Бір тұтқа Кіші жүзде бай еді деп,
Шөмекей Маман байға *айтты сауын*, —

деп келеді.

Сауын айту — жай хабар айту емес, белгілі бір салттың ритуалы ретіндегі хабар. Сауын айтылған жақ сол үлкен жиынға өз үлесін, өз қатысын көрсетуге тиіс болған. Сондықтан сауын кез келген адамға емес, байлар мен билерге, батырлар мен белділерге айтылады, олар сол ұлы жиынға өз «пайларын» («взностарын») енгізеді: саба-саба қымыз бен сойылар малын, бәйгеге шабатын жүйріктерін, күреске түсетін балуандарын т. т. апарады. Мысалы, сол асқа:

Даңқымды Шөмекейге білдірем деп,
Саба артып тоғыз парға Маман келді, —

және:

Шай-қант пен тоғыз нарға тоқаш артып
Көтібар өзі батыр шекті келді.

Осы көрсетілген ритуал сақталмайтын жайттарда *сауын айту* тіркесі айтылмай, өзге сөздер айтылады. Мысалы, «Айман — Шолпан» жырында Маман байдың шабылып, екі қызы «жесір» боп қолда кеткенін естіген Әлібек:

Әлібек мұны естіп аттаныпты
Жар салып қатар өскен ерлеріне, —

дейді. Бұл жерде Әлібек *сауын айтпайды, жар салады, хабар береді*.

Бұл тіркестегі *сауын* сөзінің *сауу* етістігіне қатысы жоқ. Оның түбірі — көне түркі тілдеріндегі *саб/сап* (*say*) сөзі. *Саб/сап* дегеннің мағыналары: «1) слово, речь; 2) весть, известия; 3) послание, письмо; 4) пословица, поговорка; 5) повествование, история, рассказ; 6) пророчество» (ДС, 478, 421). Демек, *саб/сап* сөзі қазақтың *сауын айту, сөз саптау* сияқты тұрақты тіркестері мен *сәуегей* сияқты сөздерінде сақталып қалған. Алғашқы екі тіркесте бұл сөздің көне «сөз, сөйлеу,

хабар» деген 1-2-мағыналары ғана сақталса, *сзугей* сөзінде 6-мағынасы сақталған. *Сөз саптау* деген тіркестегі *сап* деген де сол көне *саб* сөзі — *сөз сөйлеу* дегеннің дәлме-дәл эквиваленті; өйткені *саб* — «сөз» *сапта* — «сөйле». Сөйтіп, *сауын* сөзі — *сап* («саб») түбіріне *-ын* жұрнағы жалғанған сөз, беретін мағынасы «сөз-хабар».

Көне түркі ескерткіштерінде *сауын* тұлғасы кездеспейді, мүмкін, бұл — осы сөздің ескерткіштерде қолданылмағандығынан болар, немесе *сауын* сөзі белгілі бір дәстүрдің пайда болуына қарай кейінгі дәуірлерде (V—VIII ғасырлардан соң) жасалған сөз болуы мүмкін. Әдет-ғұрпы көбінесе қазақтарға сәйкес келетін қырғыздардың тілінде (сөздіктерінде) «хабар» мағынасындағы *сауын*(*соон*) сөзі жоқ. Соған қарағанда бұл сөз қазақ халқын құраған тайпаларда өте көнеден келе жатқан дәстүрге байланысты сақталған «ұлттық реликтілердің» (жұқаналардың) бірі болуы керек.

Сұм, сұмырай. *Сұм, сұмырай* сөздері қазіргі тілімізде жағымсыз сипатты білдіреді. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі бұл сөздерді былайша анықтайды: *сұм* — залым, қу, жауыз (?); *сұмырай* — жауыз (?), *сұм*, залым, жексұрын (ҚТТС, II, 385). Бұлардың *сұмнайы* варианты да осы мағынада танытылады. Ал бұл сөздер ертеректе өзгеше мәнде де жұмсалған. Мысалы, «Батырлар жырында»:

Әкесі сонда сөйледі:
Олай деме, сұм ұлым,
Бұлай деме, сұм ұлым...
Сыпыра сынды сұм жырау, —

деп келеді. Шоқан жинаған материалда Орақ батыр:

Жалғыз да туған сұм басым
Барымнан жоғым көп игі, —

дейді. «Алпамыс» жырындағы жеті жасар Жәдігерді Ұлтан құл:

Өлтіремін алып кел
Жәдігер сұм баланы, —

дейді.

Баян сұлу әрдайым өзін «*Баян сұм*» деп, ал Қозығар: Атадан жастай қалған *сен сұмырай*, — деп отырады. Осылардың барлығында да *сұм* сөзінің мағынасы «бақытсыз, талайсыз, сормандай» дегенге саяды. Шы-

нында да *шум* деген сөз парсы тілінде «несчастнѣй, несчастливый; злосчастнѣй, злополучнѣй» деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз қазақ тілінде дыбысталуы сәл өзгеріп (*шум* дегеннен *сұм* болып), сол өз мағынасына және бір реңк қосып, өте ертеректе енген деп топшылаймыз.

Осы реңк — бұл сөздің адамның (жастың) ата-анасынан жетім қалып не бірге туған аға-інісінен, баласынан айрылып немесе жал-құйрықсыз (аға-інісіз) жалғыз өсіп «сормандай, бақытсыз» болған жағдайында айтылуы. Мысалы, Алмажан Азаматқызы (XIX ғ. I жартысы) өзі туралы «өспей кеткір *сұм* басым» дейді, ал мұны Алмажан әке-шешеден жетім қалып, 9 биге шағынған өлеңінде айтады. Сәкен Сейфуллин келтірген материалдарда жалғыз қызы өлген шешенін жоқтауы бар. Онда шешесі былай дейді:

Ақ ешкі сен де мұңды, мен де мұңды,

Жаратты алла неге біздей сұмды,

Келгенде елу беске *сұмырай* Бетен

Айрылып жалғзынан аңырап қалды (С. Сейфуллин VI, 149).

Мұнда да шеше өзін *сұм*, *сұмырай* деп атағанда жалғыз қызынан айрылып сормандай болып отырғанын білдіреді. Қозыға өрмегі үзілген кемпір: «Қатыныңнан айрылған *сұм* жүгірмек», — дейді. Бұл жерде де *сұм* сөзі жақынынан айрылған бақытсыздыққа қарата айтылған.

Сұм тұлғасы *сұмырай* түрінде де келеді. Бұл күнде *сұмырай* — мүлде жағымсыз қасиеттің атауы екені жоғарыда көрсетілді. Өткен ғасыр сөздіктерінің өзінде қазақ тіліндегі *сұмырай* сөзін «хитрец» деп танытады (Ильминский, 164). Қазіргі қарақалпақ тілінде *сұмырай* — өтірікші, алдаушы. Ал ертеректе *сұм* мен *сұмырай* бірінің орнына бірі айтыла бергенге ұқсайды және мағынасы «бақытсыз, талайсыз, сормандай». Мысалы, «Қозы Көрпеш» жырында:

Мен *сұмырай* сенен қалып не көрермін...

Кім айтты мұны саған, сұмырай балам, —

деп те келеді. Алмажан өзі туралы бір жерде:

Алмажан сынды *сұм* апан, —

десе, енді бір жерде:

Сұмырай туған қыз Алмаш, —

дейді.

Сыбай. Бұл сөз әдетте *сыбай-салтаң* деген қос сөз

кұрамында айтылады. Ілгеріректе *сыбай* сөзінің жеке тұрып, белгілі бір мағынаны білдіргенін байқаймыз. Мысалы, «Қобыланды» жырында:

Көп қайырың тиеді
Елінде қоңсы-сыбайға, —

деп келеді.

Өткен ғасырда құрастырылған Н. И. Ильминскийдің сөздігінде: *сыбай* — живущий близ чьего аула (Н. Ильминский, 158) деген мәлімет бар. Сонда *сыбай* сөзі *қоңсы* сөзінің синонимі іспеттес болып келеді. Оны жоғарыдағы мысалда екеуінің қатар қолданылғаны да дәлелдей түседі. Ал жалпы *сыбай* сөзінің семантикасында (мағынасында) «салт, бір өзі, қарақан басы» (яғни «баласыз, мүліксіз, туыстарсыз» деген сияқты) ұғымы бары сезіледі. Қырғыз тілінде бұл сөз *субай* тұяғасында жеке қолданылып мал туралы айтылса, «төлсіз» дегенді (*субай жылқы* — ішінде төлдері жоқ жылқы үйірі), ал адам жайында айтылса жалпы «баласыз әйел» немесе «бала-шағасын ертпей шыққан (бір жерге келген не кеткен) әйел»: *субай барамыз* деген сөз бала-шағасыз және артық жүксіз бір жерге кеткен не барған ересектер дегенді білдіреді. Қазақ тілінде біреудің аулына жақын келіп қоныс тепкен адамның *сыбай* аталуында да өз руластарынсыз салт, ара (бір өзі) деген мән бар. Қоңсы да сондай, бұрын *қоңсы қону* деген сөз өз аталастарынан шығып, өзге атаның, өзге рудың адамын паналау дегенді білдірген. *Сыбай* сөзінің «бір өзі, қарақан басы» деген мағынасы Қобыланды сынды аға-інісіз жалғыз бас батырға астындағы тұлпарының:

Ат қылып төңірім жаратты
Сен сықылды *сыбайға*, —

дегенінен де аңғарылады. Қазіргі әдеби тілімізде *сыбай* сөзінің жеке тұрып қолданылуы кемде-кем.

Сызу. Бұл сөздің мағынасын қазіргі қолданысымызда «сызық түсіру, сызық салу» (ҚТТС, II, 298), яғни орысша «чертить» деп қана ұғамыз. Ал жырларда бұл сөз «жазу» мағынасында қолданылады:

Мінезіңнен таба алмадым бұзығынды,
Қаламменен хат таныған *сызығыңды* («Қарабек»).

«Қобыланды» жырында:

Іс тағдырға *сызылды*, —

десе, мұндағы тағдырға сызылды тіркесі тағдырда солай жазылды деген мәнде. Қазақ сөздерінің ертелікешті сыр-сипатын өте жақсы білетін ғалым академик Ә. Марғұлан сызу сөзінің «жазу» мағынасын тап басып, Шоқан жазбаларындағы «Манас» жырының қырғызша тексін қазақша аударғанда орынды пайдаланған. Мысалы,

Алақандай ақ қағаз
Хат сыздырып ала кел («Көкетайдың ертегісі»).

Сыз сөзі — түркі-монғолға ортақ сөз. Якут тілінде *суруй* — «жазу» деген сөз, чувашша «жазу, сызу» дегенді *сыр* дейді. Монғол тілінде «сызу, сурет салу» деген мағынада *зура* (*x*) сөзі бар. Осы күнгі *сурет* (монғолша *зурат*) деген есім сөздің де түбірі — осы *сур* (*сыр*). Ал *сыр* (*сур*) сөзінің өзге түркі тілдеріндегі фонетикалық варианты *сыз* (*суз*). Түркі тілдерінің көпшілігінде *з* дыбысымен келетін кейбір сөздер чуваш тілінде (және монғол тілдерінде) *p*-мен айтылатындығы — тіл ғылымында белгілі құбылыс. Мысалы, *егіз* («двойня») сөзі чувашша *йекер* болып келеді, қазақша «қамырды жаз (*жай*)» деген мағынада чуваш тілінде *сар* сөзі келеді, *өгіз*~*өкүр*, *аз*~*ар* сөздерінің қатарында *сыз*~*сыр* сөздері тұрады. Демек, *сыз* сөзінің *о* бастағы бір мағынасы «жазу» болған (алғашқы түркі жазуларының өзі тасқа қашап, яғни сызып жазу болғандықтан, бәлкім «жазу» ұғымы *сызу* сөзімен айтылған болар). Қайткенде де *сызу* сөзінің «сызу» мен қатар «жазу» мағынасы қазақ тілінде де күні кешеге дейін қолданылып келгенін ауыз әдебиеті үлгілері тілінен көреміз. Келе-келе *жазу-сызу* болып плеонастық құбылыс (бір мағынадағы екі сөздің қосарланып айтылуы) жасап, бір ұғымда бір сөз ретінде қолданылғаны да байқалады. Бұл күнде екі сөз екі түрлі мағынаны білдіретін болып қалыптасқан.

Сыншы. Қазіргі тілімізде бұл сөздің мағынасы айқын: ол — бір нәрсені (көбінесе жазылғанды) танып біліп, сынап, пікір айтушы адам. *Сыншы* сөзінің қазақ, қырғыз тілдерінде және бір мағынасы бар, ол: «атты жақсы танитын, оған баға бере алатын адам, эксперт». Мұны эпостар тілінен таба аламыз. Мысалы,

Хан Қореннің қолында
Бір сыншысы бар еді («Қыз Жібек»).

Тарихшылардың пікірінше, бұл сөз XV ғасырдағы Дешт-Қыпшақта белгілі бір феодалдық категорияны білдірген термин сөз болған, яғни хан қасындағы сыншылар әскерді атпен жабдықтайтын хан кеңесшілері немесе инспекторлар болған болу керек (Материалы, 496). Бұл сөзді өткен ғасыр сөздіктері де көрсетеді. Н. Ильминский: сыншы — исследователь, соглядатай деп береді (Ильминский, 159). Бұл жерде *исследователь* дегені ғылым зерттеушісі емес, атты танып-білуші, соны бағалаушы деген мәнде.

Тәу ету, тауап қылу. «Алпамыс» жырында Байбөрі байдың қуанышын:

Тілекті алла берді деп,
Бабаларым келді деп
Тәу етті барып айналып, —

деп суреттейді. Мұндағы *тәу етті* тіркесі өзге жырларда да кездеседі. Мағынасы «бас иді, тағзым етті (поклонился)». Бұл тіркес о баста ислам дінін қабылдағанға дейінгі нақты діни ритуалға байланысты пайда болған. Ол жайында Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: «Вообще скот, как единственное средство народа, ведет к разным поклонениям к нему: не наступают на кости животных; если прольется молоко, кирпиз все [очищает], чтобы не оставить их (в осквернении — кесір) и чтобы умилоствовать..., делая крест и поклон (тәу ету)..., (поднося) правую руку к лбу, подбородку, правому плечу, потом левому. То же делают, когда переходят через конские джели, говоря, что джели имеют кне и делают таут (тәу ету)». (Валиханов, I, 114). Демек, *тәу ету* о баста малдың киесін сыйлау үшін, яғни оның кесірінен сақтану үшін жасалатын нақтылы ритуалдың—бас июдің атауы болған. *Тәу ету* тіркесі, сірә, малдан өзге де «киелілерге» (мысалы, айға) бас июді білдірген. Мысалы, Мұхтар Әуезов «Қара Қыпшақ Қобыланды» пьесасында екі-үш жерде «Ай көргендей *тәу еткен*» деген сияқты фразаларды қолданады. *Тәу ету* нақтылы бір нәрсеге (малға, айға) бас июде айтылады. Ал тәңірі, құдай (алла) сияқты абстракт ұғымдарға қазақтар *тәу етпейді*.

Тәу ету дегенге тұлға жағынан ұқсас *тауап ету* фразасы да бар.

Болды *тауап қылғандай*
Ннет қылып қағбаны («Алпамыс»).
Ннет еттің тәңірінің үйі кебеге

Ниет етсең жетерсің
Жетсең тауап етерсің (Шалкиіз).

Тауап ету тіркесі көбінесе *қағбаны тауап ету* түрінде кездеседі. *Қағба* (арабша Ка'аба) — Меккедегі храмның аты, мұның бір қабырғасына атақты аспанға ілініп тұрған қара тас қойылған, Меккеге барушылардың барлығы осы тасқа қолдарын тигізбей кетпейтін болған. Мұндағы *тауап* сөзінің, біздің байқауымызша, *тәу* сөзіне қатысы жоқ. *Тауап* арабтың *тауаф* «бір нәрсені айналу» деген сөзі; түрікше де *тауаф ету* (*қылу*) — «бір нәрсені, оның ішінде қасиетті жерді айналып жүру» дегенді білдіреді. *Қағбаны тауап ету* — храмды айналып жүру, яғни Меккеге барғандықтың белгісі.

Бірақ *тауап ету* тіркесінің *тәу ету* тіркесіне сыртқы тұлғасы жағынан ұқсастығы мен мағынасы жағынан жақындығы (яғни бір нәрсені қасиеттеу) оны *тәу ету* деген сияқты «бас ию» мәнінде жұмсауға себепкер болғанға ұқсайды. Мысалы, XIX ғасырда жасап өткен Нұрым жырау Шыршығұлұлының «Әтембетке айтқаны» деген толғауында:

Сондықтан сізге келгенім
Қағбаға тауап еткендей
Иіліп сәлем бергенім,—

дейді. Мұнда жырау *тауап ету* дегенді бас ию — иіліп сәлем берумен шендестіреді.

Толағай. Махамбеттің атақты «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңіндегі:

Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастанбай,—

деген тармақтарда кездесетін *толағай* сөзі ақын жинақтарының басылымында да, мектеп оқулықтарында да «бас» деп түсіндіріліп жүр. Бұл — біршама дұрыс. Бірақ бұл — таза түркі (қазақ) сөзі емес, түркі-монғолға ортақ немесе монғол (қалмақ) тілдеріне тән сөз. Қалмақ тілінде *толһо* — бас, монғол тілінде *толгой* — 1) бас; 2) басшы; бастық, не; 3) бастаушы; 4) бір нәрсенің басы (мысалы, таудың); 5) бір бөлік, бір дана, ачка; осы сөзден «басшы болу, басқару, жетекшілік ету» мағынасын беретін *толгойлох* (толағайлау) деген тістік жасалған. Ал қазақ тілінде бұл сөз көбінесе *у толағай* тіркесі түрінде жұмсалады да, біздің бай-

қауымызша, тек «бас» деген ұғымды емес, «тақыр бас, жалаңаш бас» дегенді білдіреді. Бұл фразаны Махамбеттен өзге батырлар жырынан да таптық. «Ер Қосай» жырында Қосайдың Сары аты жауды барлап келуге баланы айдалаға жаяу тастап кеткенде, ол:

Ер-тоқымш жастанып,
Қу толағай бастанып
Сол бұлақтың басында,
Адамы жоқ қасында
Үш күн, үш түн жатады.

Біз топшылаған мағынаның дұрыстығын төмендегі мысалдар дәлелдей түседі. Өткен ғасырда жасаған белгілі ғалым, шығыс танушы Н. Ф. Катанов жинап бастырған қазақ мақал-мәтелдерінің ішінде «Құдайдан тілегенім қолаң қара шашты еді, Құдайдың өзі косты қу толағай бастыны» деген мақалды келтіреді де, мұның екінші бөлігін «бог дал мне жену с голой головой» деп аударады. Бұл сөзді Қазақстанның батыс өлкесіне ғана тән жергілікті сөз (диалектизм) деп қарауға болмайды. Өйткені *толағай* сөзін Көкшетау маңында туып-өсіп, сол өңірде жасап өткен Шал ақыннан да (XVIII ғ.) табамыз. Шал ақын толғауының бірінде:

Тау *толағай* көрінер тасы кетсе,—

дейді. Бұл сөзді Семей облысының Аякөз маңында өмір сүрген Дулат Бабатайұлынан да кездестіреміз:

Төрт түлікке толтырды
Толағай тұлдыр қыратты.

Міне, бұларда да, *толағай* сөзінде «жалаңаш, тақыр» деген мағына бар. Сірә, бұл монғол-түркі тілдеріне ортақ сөз бе әлде монғол тілдерінен ертеректе енген образ ба, немесе о баста *толағай бас* болып айтылған плеоназм ба (мағынасы бірдей сөздердің қатар қолданылуы) — кесіп айту қиын. Бірақ қайткенде де бұл сөз *қу* эпитетімен келіп *қу толағай бас (бастану)*, *қу толағай көріну* сияқты тұрақты тіркес құрап та, жеке қолданылып та «жалаңаш, тақыр» деген ұғымға ие болған.

Қазақ тілінде *толағай* сөзінің екінші мағынада қолданылғаны және кездеседі. Ол — «тоқтамай соққан қатты жес». Марғасқа жыраудың (XVII ғ.) толғауында:

Тоқтамай соққан *толағай*
Толастар мерзім жеткен дүр,—

деген сөйлемдер бар. Мұндағы *толағай* — жел (желдің бір түрінің аты). Сірә, бұлар омоним сөздер болар.

Толғану, толғамалы, толғау. *Толғану* сөзі қазірде негізінен «ойлану, терең ойға бату, бір нәрсенің шешімін қиналып іздеу» деген ұғымда қолданылады. Ал бұл сөздің «жиырылу, оралу, бір нәрсені айналу; төңкерілу» деген көне мағынасы қазіргі қазақ тілінде ұмыт болған. Көне түркі тілінде *толға(у)* сөзі «орау, йіру» дегенді білдіргенін Махмуд Қашғари көрсетеді (ДС, 573). Л. Будагов *толғамақ (толғау)* сөзінің «бір нәрсені орау, йіру, қоршау, айналу, айналдыру» деген мағынада өткен кезде қазақ тілінде қолданылғанын көрсетеді (Будагов, I, 752). Қазақ тіліндегі *әбжыландай толғану* деген тіркес «әбжыландай йірілу» дегенді, одан барып, «әбжыландай арбау, қызықтыру» деген ауыспалы мәнде қолданылғандығын жоғарыда айттық (қараңыз: *әбжыландай толғанды*). Тек әбжылан емес, өзге тұста да «йірілу» мағынасын беруде осы сөзді қолданушылық бар.

Толғау сөзінің «орау» мағынасы *толғамалы найза, толғамалы мылтық, толғамалы балта* деген тіркестерде де келеді:

Толғамалы ақ балта...

Толғамалы ала балта қолға алып (Доспамбет).

Толғамалы ақ сүңгім («Қобыланды»).

Толғамалы найзамен

Толықсып жауға шапқанда (Махамбет, 50).

Найза, сүңгі, айбалта (ала балта) тәрізді соғыс қаруларын ұстағанда олардың сабы сусып, жылжып кетпес үшін былғары қайыс, жіп т. б. сияқтылармен орап тастайтын болған немесе олардың ағаш саптарын спираль түрінде кертіп қоятын болған. Сондықтан оларда *толғамалы*, яғни «сабы (ұстайтын жері) оралған» деген эпитет пайда болған. Бұл сын есім келе-келе соғыс қаруын танытатын образды, көркем эпитет болып, тұрақты тіркеске айналғандығы байқалады.

Сөйтіп, ертеректе қазақ тілінде *толғау (толғану, толғамалы)* сөзі «орау; йіру, үйіру» мағынасында да қолданылған.

Тостак, тостағандай. Қазақ балалары айтатын ойын өлеңдерінде:

Бақа, бақа балпақ,
Басың неге жалпақ?
Көзің неге тостақ?—

деген сөздер бар. Адам қорыққанда *көзі тостағандай* болды дейміз. Бақаның бір түрін *тостаған бақа* деп те атайды. Бақаның *тасбақа* деген де атауы бар. Дұрысында бұл *тосбақа* (<тостақ бақа<тостаған бақа) болуы керек. Осылардың барлығындағы *тостақ, тостаған* сөздерінің түбірі — *тостау*. Қөне түркі тілдерінде *тоста* — деген етістік болған, ол «быть широко раскрытым (о глазах)» деген мағынаны білдірген. Сонда *тостақ* деген сөз «кең ашылған (бажырайған)» деген сын есім болып шығады. Бақаның көзі шынында да тостақ. Ал *тостағандай болды, тостаған бақа* дегендердегі *тостаған* сөзі, сірә, *тоста*-етістігінің есімше тұлғасы емес, *тостақ көз бақа, көзі тостайды* дегендердің «қазақшасы» болар, яғни *тостау* етістігінің өзі қолданылмайтын болғандықтан, одан жасалған туынды сөздер (*тостақ*) мен грамматикалық тұлғалары қазақ тілінде түсінікті, мағынасы «ікемділеу» сөзбен ауыстырылуы ықтимал: *тостаған* — дөңгелек ағаш ыдыс, сондықтан *көзі тостағандай болды* деген «көзі кең ашылып, тостаған сияқты дөңгеленіп, үлкейіп көрінеді» деген ұғымға ікемдеуге болады, *тостаған бақа* да сол сияқты. Ал шындығында *тостаған бақа*<*тостақ бақа* «көзі тостақ жөндік», көздің *тостағандай* болуы — көздің кең ашылуы (*тостаған* сияқты болуы емес).

Түлей. Бұл сөз қазақ тілінде көбінесе *түлкі жортис түлей, түлейден қашқан түлкі* деген сияқты тіркестерде кездеседі. *Түлей* сөзін түсіндірме сөздікте де, фразеологиялық сөздікте те «қалың, ну» (ҚТТС, II, 293), «қалың ну орман» (Кенесбаев, 526) деп анықтайды. К. К. Юдахин қырғыз тіліндегі *түлей* (Түлкі жүрбос түлей жол) сөзін «саңырау, мылқау» мағынасындағы *дүлей* сөзімен бір деп табады да, жоғарыдағы мұсааладағы *түлей жол* дегенді «глухая дорога» деп аударады. *Түлей* мен *дүлей* (*дүлей күш, дүлей адам* дегендердегі) сөздері бір сөздің фонетикалық екі варианты ма, жоқ, екі бөлек сөз бе, оны этимологтардың үлесіне қалдыра тұрып, *түлей* сөзінің контекске қарай мағынасына үңілсек, «қалың (шөп, бұта, орман, қамыс т. б.), ну (орман)» дегеннен гөрі «жапан түз, жалпақ дала» дегенге жуық келеді.

Мысалы, «Алпамыс» жырында:

Қарсақ жортпас қалыңнан
Қарғып кетіп барады
Түлкі жортпас түлейден,
Адыр-адыр белдерден
Шапқанда шаңы бұрқырап,
Жұлдыздай болып ағады,—

деген жолдарға қарағанда, *түлей* сөзі «ну орман» дегеннен гөрі «жалпақ дала, ұшы-қиырсыз қашықтық» дегенді білдіретін тәрізді, өйткені жұлдыздай ағу үшін орман емес, адыр-адыр белдері бар ен дала, үлкен кеңістік керек. Әрине, бұл тіркестер образ ретінде қолданылған, сондықтан тіркес компоненттерінің жеке тұрғыдағы мағынасының дәл, өзгермей келуі шарт та болмас, дегенмен образ жасайтын фразалардың мағынасы шындықтан туатындығын ескермеске және болмайды. Сол сияқты, «Қамбар» жырында:

Түлейден қашқан түлкіңді
Ұстайын қуып енетіп,—

дейді. Мұндағы «ендетіп қуу» деген фраза «көсіліп, түлкі жолын кеулеп» деген мағынаны беретінін ескерсек, түлкі қашатын *түлей* — орман емес, ашық жер, жалпақ дала. Сірә, біздіңше, *түлкі жортпас түлей* дегендегі *түлей* осы соңғы мағынаны білдіреді (тіпті түлкі жүрмейтін жапан түз). Жоғарыдағы мысалда да *қарсақ жортпас* қалың, яғни «орманды, шөпті» дегендей жынысты жер» және *түлкі жортпас түлей*, яғни «жапан түз, жалпақ дала» деген параллельдер тәрізді. Қырғыз тілінде *түлей жол* сияқты тіркестерде келетіні де осы мағынаны («жапан түз») білдіреді; өйткені жолдың үстіне ну орман өспейді ғой; *түлкү жүрбос түлөй жол түнде кетіп баратам* (фольклордан) еду я ночью по глухой дороге, где даже лиса не ходит (Юдахин, 780). Қазақ жазушыларында *қу түлейде жорту* деген тіркесте де кездеседі, мұнда да «қу дала, ен дала, жапан түз» деген ұғымды береді.

Үдере көшу, үдеру. Көшпелі тұрмыс жағдайында күні кешеге дейін қазақ тілінде *үдере көшу* тіркесі жиі қолданылған. Бұл тіркес жырларда да кездеседі. Мысалы, «Қобыланды батырда»:

Қобыландыға қарамай,
Үдере көшті көп қосын,—

дейді. *Үдере көшу* — көштің кештетіп жүріп келіп, бір жерге қонып, ертеңіне ертемен қайта ілгері қарай көшуі, яғни көштің тал түсте аялдап тынығуы, өйткені тал түстегі ыстықта жүргеннен гөрі, таңертеңгі және кешкі салқынмен көшу адамдарға да, көлікке де, малға да қолайлы болған. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі бұл тіркеске дұрыс анықтама бермеген, мұнда, *үдере көшті* — бір қонысқа ұзақ аялдамай ілгері қопарыла (?) көшті — деп түсіндірілген. *Үдере көшу* дегеннің дұрыс анықтамасын өткен ғасырдағы қазақ тілі сөздіктері анық, айқын, дұрыс берген болатын. *Үдери* — кочевать или ехать так, что половину пути сделать вечером, а другую — утром; кочевать после полудня через безводную степь (Кирг.-русск. сл. Оренбург, 1897). Осыдан туған *үдерім* сөзі де бар. Мысалы, Махамбеттен:

Мен атайын жүйрік баласы
Алты *үдерім* жер шаптырсаң да жалықпап.

Үдерім — 20—25 шақырым жер, яғни бір рет *үдере* көшетін қашықтық (20—25 шақырымның бір бөлігін кештетіп, қалғанын ертеңіне ертелетіп көшіп жететін қашықтық). Мұны Л. Будагов: намаздыгерден кешкі 9-дарға дейін, таңертең ертемен сағат 10-дарға дейін көшу деп тіпті айқындай түседі (Будагов, II, 119). *Үдери* сөзінің түбірі — *үд*, бұл монғол тілінде «талтүс (полдень)» деген мағынаны білдіреді. Демек, *үдери* сөзінің ұғымында «түс кезі, талтүс, күндізгі уақыт» деген мән бар, яғни көштің осы уақытта көшуі (Ә. Жанпейісов, 109) емес, керісінше аялдауы, тоқтауы дегенді білдіреді. Бұл түбірден жасалған осы мәндегі сөз алтай тілінде де бар екенін Л. Будагов көрсетеді: *үделе*—«остановиться днем на пути для отдыха, полдничать (Ср. с кирг. (казах.) глаголом *үдер-*)» (Будагов, I, 797).

Бұл сөз көшпелі тұрмыс шеккен барлық түркі халықтарында емес, қазақ, алтай сияқты тілдерде кездесетіндігі осы халықтардың жерлері мен (ландшафт, территория) климат ыңғайына қарай осылайша күндіз аялдап көшу тәртібі болғандықтан болар. Көшпенділік тұрмыс тоқтағаннан кейін бұл сөздің де мағынасы күнгірттеніп, кейбір қаламгерлер мағынасын білмей, орынсыз жерде қолданып жүргені де кездеседі.

Сонымен қатар, кейбір тұстарда *үдеру* сөзін «жүру, аттану; бірінің соңынан бірі жүру» деген сияқты мән беріп қолдану да кездеседі. Мысалы, «Қобыланды» жырының тағы бір жеріндегі:

Кей жерде жаяу *үдеріп*,
Кей жерде жатып түседі,—

деген жолдарда *үдеру* — «жүру» мағынасында. Сондай-ақ, Дулат:

Үдере тартып көшкенсің,—

дегенінде, контекске карасак, күндізгі аялдау мағынасында айтып тұрған жоқ, көшу, бірінің соңынан бірі көшіп кетуді айтып отыр. Велосипедшілер *үдере шауып барады* (С. Бердікұлов, «Мұнайып оянған қала»). Соған қарағанда *үдеру* (*үдіру*) етістігінің «талтүсте аялдау» дегеннен басқа мағынада да келген варианты болған болу керек. Мұның түбірі көне түркілік *уд-«следовать»* сөзі болуы мүмкін. Бұл жағдайда *үдіру* (*үдеру*) етістігі жалпы «жүру, бірінің артынан бірі жүру» мағынасын қамтыған омоним сөздер болып шығады, яғни екеуі екі бөлек сөз болуы ықтимал. Осы мағынада қолданылған *ұдай* сөзі де соңғы *үдеру* етістігімен түбірлес болуы мүмкін. Мысалы, «Қозы Көрпеш» жырындағы:

Тоқтамай күн-түн қатып *ұдай* көшіп,
Балталы, Бағаналы елге келті.—

деген жолдарға назар аударалық.

Шар. «Қамбар батыр» жырында:

Ақылың болса, жарқыным,
Жіберме *шарға* ісімді,—

деген жолдар бар. Мұндағы *шар* сөзін осы жырды 1957 жылы жеке кітапша етіп бастырып шығарушылар: «шар — тас, ертеде болыстарды сайлағанда қолданылған... Болыс басқармасын кейде «шар» деп атаған. «Қамбарда» осы соңғы мағынада қолданылып отыр» деп түсіндіріпті (кітаптың 115-бетін қараңыз). Бұл — жаңсақ түсіндірме. Жоғарыдағы жолдардағы *шар* сөзі *дау-шар* дегендегі *шар* сөзі, мағынасы «дау». Мағынасы бірдей екі сөздің қосарлана жұмсалатыны, яғни плеонастық құбылыс болатыны белгілі. Солардың бірі — *дау-шар* сөзі, екі компоненті де бір мағынада, ол — «дау, жанжал». Қазақ тілінде *шар* сөзі жеке тұ-

рып та «дау, жанжал» мағынасында қолданылып келген.

*Шарға салып басыңды
Бола көрме сен құмар,—*

дегенді «Қобыланды» жырынан да оқимыз.
Дулаттан:

*Адаспайтын даңғыл жол,
Қасым салған қасқа жол
Шарға соғып із кетті,—*

деген өлең жолдарын көреміз. Бұл мысалдарда, әрине, болыс сайлауы, болыстық туралы әңгіме жоқ, мұндағы *шар* сөзі — *дау* деген сөздің синонимі, егіздің сыңары ретінде қолданылып тұр. *Шар* сөзі *дау-шар* деген қос сөзден өзге, біреудің басын *шарға салу*, *ісін шарға жіберу* сияқты тұрақты тіркестердің құрамында қолданылуға бейімделген. Сондықтан жоғарыдағы сияқты жаңсақ түсіндірмелерді түзетіп дұрыс оқу керек.

Шыбын: шыбын жан. Қазақ тілінде *жан* сөзімен қосақтасып *шыбын жан* болып *шыбын* сөзі жүреді. Мысалы, «Қобыланды» жырында:

*Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Шыбын жанын және айтып...
Шырағымның шыбын жан
Жасаған, саған аманат.*

Кейде *шыбындай жаны* түрінде де келеді:

*Келмембет кірді ханына
Ара түсіп Қамбардың
Бір шыбындай жанына («Қамбар»).*

Козы Көрпешке анасы:

Бір шыбындай жаныңды қорға, балам,—

дейді. Бұл тіркестердегі *шыбын*, біздіңше, *шыбын-шіркей* мағынасындағы сөз емес тәрізді. Сірә, парсының *жан* сөзімен қатар осы мағынада *шыбын* сөзі қолданылған тәрізді. Өйткені *шыбын* сөзі *жан* сөзін қосарламай да «жан» мағынасында қолданылып келген. Мысалы, «Қобыланды» жырында Күртқа Қобыландыға:

*Шыбыныңды тапсырдым
Бір жаратқан құдаға,—*

дейді.

Жалғыз ауыз әдебиеті тілінде емес, жазушылардың қолданысында да «жаң» мағынасында *шыбын* сөзі кездеседі. Мысалы, Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлу» романында науқас Қамар туралы: «Құр *шыбыны бар*» деп суреттейді.

«Жан ұшырып» мағынасында, соның синонимі ретінде *шыбын болып* деген тіркес те кездеседі. Мысалы, Шоқан Уәлиханов жазып алған «Қозы Көрпеш» жырында:

Қарабай, Сарыбаймен аңға желген,
Бір адам *шыбын болып* үйден келген,—

деген жолдарды оқимыз.

Шыбын жан тіркесі жөнінде бұл күнге дейін «діни ұғым бойынша кісі өлгенде жаны шыбын тәрізді ұшып кетеді-мыс» деген пікір айтылып келеді (Кеңесбаев, 569). Бірақ біздің бір топшылауымыз және бар. Махмуд Қашғаридың көрсетуі бойынша көне түркі тілдерінде *чывы* (*чыбы*) сөзі діни ұғымды берген, ол «дух, покровитель племени» (ДС, 151). Мүмкін *чыбы* (*н*) сөзімен ру-тайпаны жебеп-қорғап жүретін ғана емес, адамдарды да қолдап-жебейтін күшті де, яғни адамның жанын да білдірген болу керек. Бірақ бұл пікіріміз — әзірге жорамал ғана. Біз бұл жерде бір нәрсені кесіп айта аламыз. Ол қазақ тілінде «жан» — мағынасында *шыбын* сөзінің жеке тұрып та қолданылғандығы. Мұны жоғарыдағы мысалдардан басқа да фактілер дәлелдейді. Мысалы, халық өлеңінің қайырмасында келетін: «*шыбыным, шыбыным, айдарлым*» деген сөздерде де *шыбыным* — *жаным* деген сөздің баламасы.

Ал *шыбындай жаны* деген тіркестегі *-дай* жұрнағының жалғануы, біздіңше, нақты теңеу үшін болып тұрған тәрізді. Бұл жұрнақ түп-төркіні бейтаныс сөздерге жалғануға бейім екенін тіл мамандары әрдайым көрсетіп келеді (*еңгезердей, өндірдей, алпамсадай, зымрандай* т. т.), *шыбындай жан* дегенде де *-дай* жұрнағы теңеуден гөрі, екінші сөздің дәлме-дәл эквивалентін білдіру қызметін атқарып тұрған тәрізді.

Қысқартылып көрсетілген әдебиет

Абай I, II — Абай Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I—II томдар. Алматы, 1957.

Аманжолов — С. Аманжолов. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Алма-Ата, 1959.

Боровков, Тефсир — А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв. Москва, 1963.

Будагов, I — Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I, СПб., 1869.

Валиханов, I—Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в пяти томах. Т. I. Алма-Ата, 1961.

Вельяминов-Зернов — Исследование о Касимовских царях и царевичах В. В. Вельяминова-Зернова, Часть 2, СПб., 1864.

Диал. сөздік — Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. Алматы, 1969.

Досқараев II.—Ж. Досқараев. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. Лексика. II бөлім. Алматы, 1955.

ДС — Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

Ерт. әд. нұсқ.— Ертедегі әдебиет нұсқалары. Алматы, 1967.

Жамбыл.— Жамбыл Жабаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1946.

Жанпейісов.— Е. Жанпейісов. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. Алматы, 1976.

Ильминский.— Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского (казахского) наречия с казахско-русским словарем, Казань, 1861.

Кайдаров.— А. Т. Кайдаров. Доспехи и вооружение воина-батыра в казахском эпосе и их этно-лингвистическое объяснение.— Известия АН КазССР. Серия общественная. 1973, № 6.

Кенесбаев, I. Кенесбаев. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.

Кирг.-русск. сл. 1897 — Киргизско (казахско)-русский словарь. Оренбург, 1897.

Касиманов — С. Касиманов. Қазақ халқының колөнері. Алматы, 1969.

ҚСЭ — Қазақ совет энциклопедиясы. I—X томдар. Алматы, 1972—1977.

ҚТТС, I — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, I том. Алматы, 1959.

ҚТТС, II — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, II том. Алматы, 1961.

ҚТТС, 1974, I — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, 1974.

ҚТТС, 1974, II — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, II том. Алматы, 1974.

ҚТТС, 1978, III — Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, III том. Алматы, 1978.

Құрышжанов — А. Қ. Құрышжанов. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970.

Монг.-русс. сл. — Монгольско-русский словарь. Москва, 1957.

Наджип. Архаизмы... — Э. Н. Наджип. Архаизмы в лексике «Гулистана» Сейфа Саран. — Кр. сообщения Института народов Азии. Монголоведение и тюркология. М. 1964, № 83.

Омарбеков — С. Омарбеков. Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер. Алматы, 1965.

XVIII—XIX ғ. қазақ ақындары — XVIII—XIX ғасырлардағы қазақ ақындарының шығармалары. Алматы, 1962.

Перс.-русс. сл. — М. А. Гафаров. Персидско-русский словарь. Т. т. I—II. Москва, 1976.

Радлов. VII — В. В. Радлов. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Часть VII. Наречия Крымского полуострова, СПб., 1896.

Радлов — В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. 4 тома, СПб., 1888—1905.

С. Сейфуллин. VI — С. Сейфуллин. Шығармалар, VI том. Алматы, 1964.

Снесарев — Г. П. Снесарев. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М. 1969.

Старчевский. Спутник... — А. Старчевский. Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словарь языков... II киргизского (казахского)... СПб., 1878.

Турец.-русс. сл. 1977 — Турецко-русский словарь. Москва, 1977.

Түркмен дилинің сөзлүгі — Түркмен дилинің сөзлүгі. Ашхабад, 1962.

Уйғ.-русс. сл. — Уйгурско-русский словарь. Составил Э. Н. Наджип. Москва, 1968.

Ушаков — Толковый словарь русского языка. Под редакцией Д. Н. Ушакова, т. т. I—II—III—IV. Москва, 1935—1940 г. г.

Фазылов. I, II — Э. Фазылов. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века, т. т. I, II. Ташкент, 1966.

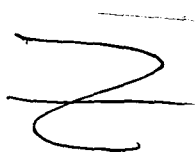
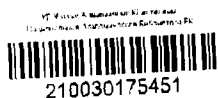
Шипова — Е. Н. Шипова. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976.

Этимол. сөздік — Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Алматы, 1966.

Юдахин — Киргизско-русский словарь. Составил К. К. Юдахин. Москва, 1965.

Қолданылған белгілер

- > тұлғасы немесе мағынасы жағынан сөздің өзінен бұрынғы түрі.
- < тұлғасы немесе мағынасы жағынан сөздің өзінен кейінгі түрі.
- ~ Қатар қолданылатын тұлғалар, сөздер, тіркестер.
- / сөз (тұлға) варианттары.
- + түбірге қосымшалардың не өзге түбірдің қосылуы.

Сыздыкова Рабига

ИЗ ИСТОРИИ СЛОВ

(на казахском языке)

Редакторы *А. Шынбатыров, К. Назарова.*
Худож. редактор *К. Бекенов.*
Техн. редактор *И. Журавлева.*
Корректор *К. Садвакасова.*

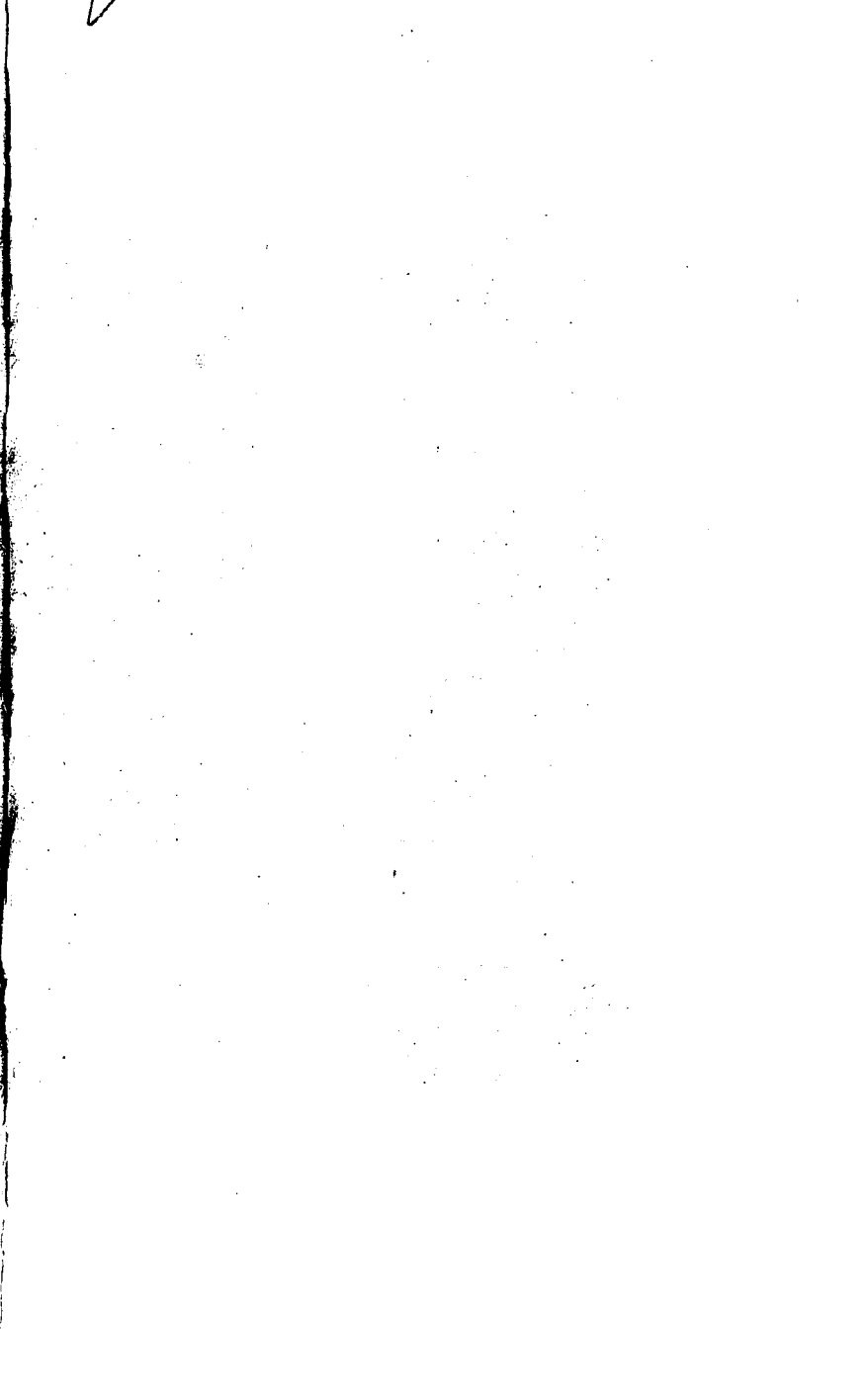
30-00

ИБ № 1514

Сдано в набор 23.04.80. Подписано к печати 22.08.80. УГ14314. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага тип. № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Объем 4.0 и. л. Усл. п. л. 6.72. Уч.-изд. л. 5.922. Тираж 10.000 экз. Заказ № 3144.
Цена 25 коп.

Издательство «Мектеп» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480046, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Типография оперативной и билетно-бланочной продукции производственного объединения полиграфических предприятий «КІТАП» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. К. Маркса, 15/1.

25 т.

